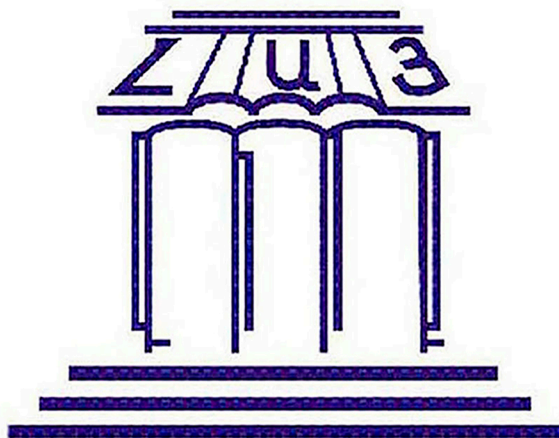

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

114

w7 (15)

w7

6 NOV 201

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ԿԻՑ
 ՀԵՌԱԿԱ ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ձևագրի խափախման

ԼԵԶՎԻ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԿՈՒՐՍ II 1931 թ. ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 7 (15)

ՊՐՈՖ. Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՆՈՐ ԳՐԵԿԱՆԵՐ
 ԳԱՏՄՈՒԹ

ՅՓԼ 99 09 2238-57

Մ - 54 ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

Հայ Նոր ԳրեկաՆ

պատմ. հայր Ա

Երև. 1931

գրք 4552 21 0514

SEP 2013
5-54

64

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՅԵՎ

«ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՅԵՐԳԻՉՆԵՐԸ»

Հայ գյուղը և հայ գյուղացին Հովի. Թումանյանի ստեղծագործության մեջ.—Վո՞ր գյուղն է նրա իդեալը.—Թումանյանի վերաբերմունքը դեպի «նահապետական» գյուղն ու գյուղացին.—Ժամանակակից գյուղի բնութագիրը նրա յերկերում.—«Գուրանի յերգը», «Դժվար տարին» և «Գիփոր».—Ըմբոստացման փաստեր կա՞ն Թումանյանի գյուղում.—հովիվ Չատին.—նրա սացիալական գաղափարախոսությունը.—«Բառյակները».—Թումանյանի յերկերի գեղարվեստական արժեքը.—«Գուգարքի յերգիչները» (Ղ. Աղայան և Վ. Միրաբյան).—Ազդեցություններ:

I.

Հովհ. Թումանյանը մեր գյուղացիական գրականության ամենախոշոր գեմքն է: Ընչտ է, նա գնացել է Ղազարոս Աղայանի հարթած ճանապարհով, բայց ավելի մեծ ասպարեզ է կտրել թե իր յերկերի բովանդակությամբ և թե նրանց գեղարվեստական մշակմամբ: Գյուղացիական գրականության ներկայացուցիչ է նա այն տեսակետից, վոր նախ՝ միշտ գյուղն է յեղել նրա փոքերության աղբյուրը և ապա՝ «աշխարհի ապագային» նայել է գյուղացու տեսանկյունից, յերազեղով մի բարբորիկ մարդկություն գյուղական վալորսում: Հենց այդ կողմից՝ անշուշտ, նրա արժեքը պատմական է, փորովհետև նա պատկանում է այն փառաճողների թվին, փորոնք յերջանիկ «վոսկեդարը» գյուղում նստրելով, աշխատում է յին զանց առնել ինքուստրիալիզմը, փորովհետև դրա կողմը մշտապես ատելի բուրժուազիան էր: Մի այլ հնարավորություն, այսինքն գյուղի տնտեսական վերելքը առանց բուրժուազիայի—անտես անելով, Թումանյանը կանգնեց փակուղու առաջ և նրան համարեց մի «ծանր մտածություն»:

Բացի պատմականից՝ Թումանյանի ստեղծագործությունն ունի

խոր փերպով ընդգրկված է մի փոքր կուլտուրական դարաշրջան, այն անցման մոմենտը, վեր անջրջեալում է հին նահապետական գյուղը նոր կապիտալիստական շրջապատում գտնվող գյուղից: Այդ անցումը թու- մանյանը պատկերացնում է «ժամքի» պատկերով: Հին գյուղը չարժ- փում է, նրան տեղահան է անում անտեսական կարիքը: Բացվում է բա- դաքի ճամբան և պանդխտողները քարավանը ծալր է առնում: Հին գյուղի դարն անցնում է, վեր է բարձրանում նոր գյուղի դարը: Բա- նասեղծն իրեն համարում է այդ յերկու դարի արանքում: «Երկու քարի արանքում—յերկու դարի արանքում» ասում է նա:

Ա՛խ, յես բնավիւր, ընկած սարե սար,
Ու քաշ եմ գալի, ու քաշ եմ գալի
Յերկնքի թռչող հավքին հալածար,
Անշունչ քարին եւ յերնեկ եմ տալի:
Ամեն քար, տալած, յուր տեղն է անժամ,
Հենց յես եմ մենակ տեղից գրգռել:
Ամեն հավք, անդուծ, իր տունը կերթա,
Հենց յես եմ դարիւր ճամբում մոլորվել...

Ժամքից հետո յերկրորդ կենտրոնական պատկերը «տան» գողա- փարն է, ընտանեքի, սթեկանի, սջախի հակակցողությունը, վարին բոլորանիք կերպով փարած է մանր-բուրժուան և վորից պահում է նոր կուլտուրան, այսինքն կապիտալիզմը: Ինչպես ժամքի հետևե- լով առաջ յեկած քարավանի անխուսափելիությունը, այնպես էլ այդ քարավանի մեջ ընկած «խեղճերի» տնից կտրվելու և ապա մտնել կալու- տելու հոգեբանությունը սիրական և զեկավար մտայնություն և հան- գիտանում թուամանյանի յերկերում: Նա տուն է յերգել իր գրական յերույթի սկզբնական շրջանում, և ապա՝ իր գործունեյության ապր- զեյի ժամանակ—հեղափոխությունից հետո: Առաջներում—1891 թվա- կանին—նա գրում է հետևյալ սողերը.

Տուն, տուն, գեղի տուն
Թռչում եմ արթուն,
Վորպես յերազում:

Ուղիղ քան և հինգ տարի հետո, իր «Քառյակներում», 1919 թվի ամբերի 21-ին, թուամանյանը գրում է.

Ի՞նչ եմ շինում ես ցեխերում, աղմուկի մեջ վայրենի...
Ա՛խ, թե նորից գտնեմ ճամբան, գեղի ետեղ, գեղի տուն:
Եւ և տան հակադրողության հետ կապվում է Հով. թուամանյանի

յերկերի արժեքափոխման մի այլ կողմը. այդ այն է, վոր նրա ստեղծա- գործության մեջ շատ ցայտուն կերպով է յերկվում գյուղատնտեսության հետամնաց տեխնիկայի կապը գյուղացու «պահպանողական» մտայնու- թյան հետ: Մեկի (==անտեսական բազայի) հեղաշրջումն առաջ կրերի մյուսի (==մտածողության) բարեշրջումը—ա՜հա այն սոցիալական հրամայականը, վոր թեկադրում է թուամանյանի ստեղծագործության ամբողջությունը, «ավելի վորոշ» ստրկական կապից բնության նկատ- մամբ ազատագրություն տեխնիկայի վարդացմամբ: Այս տեսակետից սխալ է մեկնում տարածված այն կարծիքը թե թուամանյանի մոտ «չեք գտնի վորեւէ գծագծություն գյուղական կյանքից, թեեւ այդ կյանքը խաղար է, թեեւ նախադաշարմունքները, ողիտությունը տանջանքների աշխարհ են դարձնում այդ կյանքը» (Լեո): Մեր գյուղագիտներինք վո՛չ վոր ալիքան ցայտուն կերպով չի մերկացրել այդ բոլորը, ինչ վոր արեւ է թուամանյանի իր պատկերների միջոցով: Անուշ, Մարո, Սաքո, և բազ- մաթիվ ուրիշները «նախադաշարմունքների, ողիտության» այն գոհերն են, վորոնց կյանքի վորքերգությունը պատկերացրել է թուամանյանը՝ յնթերցողների մեջ ցատում առաջ բերելով գեղի «խաղարը», գեղի «տանջանքների աշխարհը»: Մի՞թե «Գիքոր» կարդացողը չի գգում հե- ղինակի գծագծությունը «գյուղական կյանքից» գյուղը «ցիլի տկլոր» քաղաք և ուղարկում, վերջինս գերեզման է դառնում ուղարկվողի համար: Հեղինակը իմ գոհ է, թե գյուղից և թե քաղաքից:

Քաղաքի կուլտուրան՝ կապիտալիզմն ու յիրերալիզմը—ընդհանուր առումով թուամանյանի հակակրանքի առարկան է: Յուրիյ Վեսելովսկուն գրած նամակի մեջ ստան վերաբերմունք ցույց տալով Գամառ Քաթի- պոյի և Շահապիկի նկատմամբ, մեր բանաստեղծը գրանով հանգերձ սրբապրել է իր նախկին զեղարվեստական սալթաբումներից մեկը, վո- րով նա ընկած է յեղել հայ բուրժուազիայի կուլտուրական հեգեմոնիա- յի տակ:

Յերանի յե ձեղ, գովված յերգիչներ,
Դուք յերգում եյիք վաղ առավոտյան,
Յերբ յերազները աղբում եյին դեռ,
Վոսկի յերազներն հայի փրկության...

Վատանալուրի շինծու լինելը և թուամանյանի տարերքին խորթ մոտե- լիք ցայտուն կերպով յերևում է նաև տաղաչափության աննկող աշնա- կությունից (յերրորդ տողը կապում է), վորպիսի բան մենք բնավ չենք տեսնում մեր բանաստեղծի յերկերի սոցիալապես հարադատ բանա- տեղ միտքն ու կատարումը քաղում են զիրկյնդխտոր: Թուամանյանի

դատագրական յերգերը» նրա ստեղծագործութեան աքիլլեոյան դարչապարն են ներկայացնում. հայ բուրժուազիայի ազդեցութեան տակ րնկնելով, մեր բանաստեղծը, սակայն, չի ստեղծագործել, այլ ավելի և «ափուր սրտաշաճի» բռնահանգ: Թումանյանն իր գլուցադրումների պէս ուժ է առնում, յերբ կանգնում է «Հայրենի հողին» վրա, այսինքն յերբ նա մտնում է գլուցացիական գրականութեան վտրորը: Մեր բանաստեղծի հասարակական համակրանքին ու հակակրանքին իրազեկ դատաւար սամար մենք պետք է նախ և առաջ տեսնենք նրա աշխարհայացքը, որ բիշ խոսքով՝ այն սոցիալական կոնցեպցիան, վոր հիմք է ծառայում նրա գրական ստեղծագործութեան համար: Այսինքն՝ նախ—«միտքը», ապա՝ «արտահայտութեանը»:

II.

Հովհ. Թումանյանի աշխարհայացքը պարզեւ տեսակետից շատ կարեւոր արժեք է ներկայացնում նրա մի հոգւածը, վոր դրված է 1894 թվականին և կրում է «Ճամբորդական նկատողութեաններ» (Բորչալ-վում) վերնագիրը: Հոգւածը նշանավոր է յերեք կողմից:

Նախ՝ դա մի վավերաթուղթ է, վոր հեղինակը հանդես է բերել իր գրական բեմ-յելի առաջին տարիներում, և այդ դրվածքով նա վորոշ չափով մեկնաբանում է իր անդրանիկ փոստնավորներից և քերթվածքներից շատերի բովանդակութեանն ու նպատակակետը:

Յերկրորդ՝ հոգւածը ցույց է տալիս, վոր դեռ նոր «Պատնասիկ իջած» բանաստեղծը շատ վորաշ աշխարհայացք ունի, շատ հստակ համակրանքներ ու հակակրանքներ, պարզ է նրա դատակարգային կողմորոշումը և հստակ նրա սոցիալական ուղին:

Յեւ, վերջապես, յերրորդ՝ հոգւածի մեջ շատ խոշոր կիրք է դրված, շատ վորոշ ատելութեան և արտահայտված դեպի բուրժուազիան ու լիբերալիզմը: Այս կետը միևնույն ժամանակ պարզում է, թե ինչու մեր լիբերալ քննադատութեանը կամ դուստը եր, կամ թշնամական Հովհ. Թումանյանի նկատմամբ: Յերբ խոսում եյինք բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի մասին՝ ասացինք, վոր նա շուտով հոգւածներ բերեց և դարձավ սիրելի բանաստեղծ: Թումանյանին բախարժայտաց բավական ուշ, և դրա պատճառը նրա դատակարգային պոստկանեւութեանն ու համակրանքներն եյին:

Վերե հիշված հոգւածի մասին մի քանի խոսք ասենք:

Ամենից առաջ բնորոշ է այն մտածան, վորով սկսում է Թումանյանն «Ճամբորդական նկատողութեանները».

...Յեւ պարզ աչքով յես տեսնում եմ
Հայրենիքը ծաղկավետ.
Այն ճախ յերկրից յես լսում եմ
Անեղ ծիծաղ լացի հետ...

Ծիծաղում են բուրժուազիան և կարվածատիրութեանը, իսկ լաց և լինում հեղհեղ տնտեսապես քայքայվող գլուցացիութեանը:

Ինչո՞ւ յե ծիծաղում բուրժուազիան:—Վորովհետեւ գլուցացու քայքայումից նա ոգւովում է և «անսովածային տոկոսներով» խեղդում նրան:

«...Հացի պակասութեանը,—ասում է Թումանյանը,—գլուցացուն հասնար խեղդել և պարտքի մեջ: Սովը վաշխառու հարստի բնկերն է: Սովն աղքատ գլուցացուն տանում է վաշխառու յեղբոր (ընդգծումը մերն է. Ա. Տ.) դուռը, և այս բավական է... Թեկուզ մի մանեթ առնե գլուցացին—եւ չի պրծնելու յուր պարտքից: Չարմանալի խորամանկ են այդ վաշխառու հրեշները: Մի որ յուր ժամանակին գլուցացին տանում է յուր պարտքը յետ տալու. «Տո՛ւ, ո՞վ ա քեզանից փող ուզում. մի ուրիշ ժամանակ կունենաս կտաս. հիմի ես սհաթին ի՞նչ ես վառում, ուրիշ պակասութեան կունենաս, տար քու պակասութեանն արա...»: Այսպիսի սրտացավ բարեկամի նման վաշխառուն յետ է տալիս փողը գլուցացուն և անխիղճ տոկոսով, տոկոսը տոկոսին բարդում, մի քանի ամսում աննկատելի կերպով մեկ էլ տեսնում ես բանն այնպեղ է հասել, վար գլուցացու անեղած չունեցածը վեր է գրում պարտքառանք... Ամբողջ Բորչալուն լիքն է այդպիսի մեծ ու փոքր աղաներով ու մեծ լաններով: Դրանց բոլորին—իրենց չալլ ծախսերով—ժողովուրդն է պահում, այն ժողովուրդը, վոր չի կարողանում ամօթն յերեսին պահել իր ընտանիքը...»:

Բուրժուազիայից հետո յերկրորդ ծիծաղողը հողատեր ազնվականութեանն է, վորի նկարագիրը Հովհ. Թումանյանը տալիս է գայրույթով.

«Ամենալավ, բերրի հողերը,—ասում է բանաստեղծը,—պատկանում են գանազան իշխանների, թափաղների ու աղալարների: Այդ հողերի վրա բահրով սպրում է անհպար ժողովուրդը, հեղհեղ, քանում, հնձում... մի քատորդը յուր տիրոջը տալու պայմանով: Դեռ այդ տուրքի հետ գլուցացին կտատրում է հողատեր աղալի հագար ու մի ծառայութեանները, հրամանները և փեղբեղներ ու կաշառքներ է տալիս, վոր ամուր լինի յուր հողի վրա... Ի՞նչ պատուհաս է ազնվականութեանը մարդկային համար. գրանով կարելի յե ազգեր ալլապետել, մեծ-

«Իսրը մարդկանց» ատորյան. «Այս ձորերում, — գրում է րանաստեղծը, — անարևոտ են յեղեղ հայ իգիթները և ավազակները, վորոնց ահը գեռ չի անցեր»: Բայց այժմ—«անցնում, թուլանում է ժողովրդի մեջ արիության վրդին: Զբաղվորությանը խեղդում է...»: Իգիթության վտարեն կապիտալիզմը նոր արժեքներ է մուծում հայ գյուղը: Ահա գրանց ցանկը.—

«Հիմանդություններն ու մոլորությունները,—գրում է Թուման-
յանը,—այս ժողովուրդի կյանքի հարազատ յեղրակացություններն են :
Միֆիլիսը . . . և ոնանիզմը հայտնի են ամենախուլ անկյուններում, իսկ
անասնամոլությունը զարմանալի տարածված է . . . Հապա ինչպես չհի-
շենք արբեցողությունը, վորը շարժողություն է մի տեսակ ճիպողաբնի
կյանք է տալիս այս աշխանդակ արտակերին» :

Անցնում է իզիթները դարը: Բանաստեղծը նկատում է, վոր ինքը «ինչ խոսքեր, դարձվածքներ, զրույցներ սրանից տաս տարի առաջ լսել է Լուսում, ինչ սովորութիւններ տեսել է, աշխատել և տեսնում եմ լսում. բոլորը նաեմացել, նորարացել, անհետացել են»: Նոր գյուղացին տեսնում է յժի տակ.

Զեւրս պակաս, ուժըս հատած,
Հազարս ու մի ցափի տեր.

Ինձ ե՛ն նայում մերկ ու սուրճ:

Մի տունը լիք էր ժամուկներով . . .

Այդ բոլորը տեսնում ե բուրժուական պարբերականները, վոր Հովհաննիսյանը «Հրապարակախոսական ցեխ» ե անվանում, բայց ինչո՞վ ե գրադվում։ Այսպես լինելուց հետո, —գրում ե բանաստեղծը, —տաք ժիճարանություններով իրանդական Հովբուրի վճիտն են պահանջում Անգլիական պարլամենտում կամ րանվուրների ինդիքն են քննում ու պաշտպանում Ֆրանսիայում... Ո՛հ, ագնիվ սրտեր...»։ Այդ բոլորից հետո Թովանյանը ծաղրում ե յիբերալ թերթերի թղթակիցներին, ե նրա ծաղրը չառ նման ե այն հումորին, վոր գործադրել ե Մուրացանը իր «Հատուկ թղթակցում»։

Բնական է, փոր լերերաւ քննադատությանը զժգոհ պիտի մնար
Թումանյանից. լերերայները յերկինք ելին բարձրացնում Գրադատունին,
Հաստափոր հատոր ելին հրատարակում նրա մասին, և այն, իսկ բա-
նաստեղծը զժգոհ է նրանցից, զժգոհ է բուրժուական «յերիտասարդու-
թյանից», այլ «թուլամորթ, փոքրուկ մարդկանցից», վտրոնք վռչինչ
չեն սնում ժողովրդի համար: Մուրացանի ծաղրը, փորն արտահայտել
և «Առաքյալում», նման է Թումանյանի ծաղրին այն «ապնիպների» նը-

Կաթմամբ, վորոնք պնդում են թե՛ «ժողովուրդն էլ կարելի տեսել աշտով ու
ժողովրդի մեջ»...

ժողովուրդի մեջ»...
Իր ամբողջ հողավածի մեջ մի ուրախ և բնական միայն բանաստեղծը :
Այդտեղ նա պատմում է այն մասին, թե ինչպես գյուղացիներինց մեկը
ձեռնել է մի կալվածատերի և ինքը դաշաղ լսելի : Նույն շատ նման է
Աղայանի Արզումանի և Միրաբյանի Կարոյի պատմությանը : Այդ նյութ-
նից թուժանյաճը կերտել է իր «Հառաչանք» պոեմի Հառավածը, այն է՝
«Մի ուր,—պատմում է 105
Ջատինի դաշաղ բնկնելու պատմությանը : «Մի ուր,—պատմում է 105
առեկան ձերուինը,—կալ կասելիս մեր աղեն յեկալ, թե ես հառաչելի
յեղնիքը բաց թողեք, բերեք իմ կալը կասեցեք : Վողորմածիկ իմ բիձա
Ջիրաֆն ասաց . կացի, ես ա մեր կարն ելելա, պրծնեմ, յեանա բերեմ
բունը կարեմ : Նա թե հըն չե՛, ես սհաթին ձեք կուր բաց թողեք, յեկեք
լմը կասեցեք : Ետեղ հսկառակության բնկալ, իմ բիձա Ջիրաֆը յե-
ղանով տվուց աղին կալումը վեր գցեց ու թվանքը վեր կալավ ձորերն-
բնկալ : Մենք ել վերկացանք տանով տեղով յեկանք՝ Յերմուկովն Յե-
րեվանու կովիցը յետ գալիս Դավաումն ասա՛՛ք կարեցինք մի յեղը մար-
թեցինք, վուր աջողությանով կովիցը պրծել ա, յեղնա խնդրեցինք,
թեցինք, վուր աջողությանով կովիցը պրծել ա, յեղնա խնդրեցինք...» :

Դեպքը պատահեւ է, ուրեմն, XIX դարի առաջին քառորդում։ Գյուղն այդ միջոցին նոր-նոր սուսական առևտրական կապիտալի չոչափուններն եր զգում՝ միապետական իշխանության ձեռքի տակ ընկնելով։ Վ. Միրաքյանի «Լավվարի վարսի» մեջ ես մենք նկատում ենք սոցիալական շերտավորման թույլ սկզբնափուլուն։ «Գույ» կարոն ինչպես ասում է Միրաքյանը՝

Աստուծո զիշխրը անցնում է, դարկում

Ամենահարուստ բեկի որեքով...

Աղայանի Արզումանն էս («Յերկու քույր») «ղաչալ է ընկնում» :
Հասարակությունից փախած է լեռներն աղավիլեած այդ հերոսները
հեքիաթային դեմքեր չեն, «Առող Դարերի» կամ «Էջլի ու Մաջնունի
լեզենդար հերոսները չեն, այլ մեր իրական գյուղի անասական քայ-
քայման արտահայտչները, Աղայանի, Թումանյանի և Միրաքյանի
«ձերսունիները» լսած սլաոմությունների գործող անձերը՝ արդեն
այսօր չուտ գողափարատիպեր են :

Վերջին և թուամանյանի հիշված հոգվածի թույլ կոպմբ:

Հեղինակը մի մանր-բուրժուական մտախրական է, վեր մեկ կողմից հարվածում է հոգևորականությանը, բայց և այնպես նրանից սղատելիքներ ունի: «...Բարբոթիկն չնչին է նրանց (դուռացիներին): Ա. Տ.»

«Հաղափարը քաճանաչի մասին, — գրում է թուժանյանը, — նրանք դարձանում են, յերբ լսում են, թե քաճանան պետք է հոգա իրենց բարոյութեան և սնանկական (!?) դրութեան մասին...»: Այս բանը շատ է հիշեցնում Մուրադանի վերաբերմունքը դեպի «սրտացավ հոգևորականները»...

Հեղինակը մի մանր-բուրժուական մտավորական է, վոր «ամսին յերեսին» գեղջիկուհու համար է յերազում, վոր սիրահարված է «մեր նախնայաց մեծագործութեանց վրա»:

Այս վանքերը, — գրում է բանաստեղծը, — մի ժամանակ հայոց յեկեղեցական լուսավորութեան ջանքերն էին համարվում, արևելքի բրտնակալներից հայածված հայոց դպրութեանը այս վանքերն էր ապաստանում ու ծաղկում: Այստեղ են ուսել ու քարոզել Հովհան Խմաստասեր... և այլ հայկազոյ, ուսումնասեր և ժողովրդասեր հոգևորականներ»:

Ի՞նչ արտահայտութիւն է գտել Հովհ. Թումանյանի այս մտայնութիւնը նրա բանաստեղծական գրվածքներում:

III.

Ճատ բնորոշ է այն հանդամանքը, վոր Հովհ. Թումանյանն իր ճամբրեղական տպավորութիւնները գրելու տարում ստեղծագործում է նաև իր «Գիթորը»:

Տասն և յերկու տարեկան Գիթորին ծնողներն ստիպված են քաղաք ուղարկել աշխատանքի: Մայրը քաղաքն անվանում է «անիրազ աշխարհ»: Հինգ տարի Գիթորն անվաղձ պիտի մնար քաղաք Արտեմի տանը... Նա աշխտեղ կրում է անասելի տանջանքներ: Բայց ի՞նչ արած ծնողներն ուզում էին նրան «մարդ դարձնել», վոր իր հոր պես «գորշ ու խեղճ» չմնա, «հաղար ու մի պակասութիւնների տեր» չլինի, ինչպես ասում է Համբոն՝ Գիթորի հայրը: Գիթորին մարդ են չինում «գալապանավ, յերկաթյալ» և վերջը՝ մրտեցնում ու մեռցնում միակ հայրը ողորդում էր նրանից իր աղքատութեան հանդեպ ոգնութիւն, գրելով այն սրտատուշ նամակը, վորով փոյ է խնդրում հարկեր տալու համար: Յեւ այդ նամակը գրվում է մի անչափաճառ «քորփայի», վոր կուշտ վորով հաց անգամ չի կարողանում ուտել...

Այն ճոխ յերկրից յես լսում եմ

Անհոգ ծիծաղ լացի հետ...

Ծիծաղում են քաղաք Արտեմները, իսկ լաց են լինում Համբոնները, վորոնք ստիպված են «չահագործել» նույն իսկ սեպհական գալականներին: Գիթորների համար քաղաքը տալում է գաղաղ, այն քաղաքը, վոր «հրեշ-

ների, բրեւների և կուշրերի» յերկիր է անվանված բանաստեղծի «մուսայի» կողմից:

Յես դու չեցի. — խափար ամբոխ,

Պաշտում ես դու լոկ փայլ ու փող...

Աստորական բուրժուազիայի մթնոլորտը բանաստեղծի համար «խափար, ճնշոյ և ցուրտ» է, նա զգում է նրանից: Այդ զգմանքի արտահայտութիւնն է «Կանչ» վոտանավորը:

Նահապետական «հոգու պարզութեան» մի հառաչանք է այդ վոտանավորը ընդգեմ այն բոլորի, ինչ վոր բանաստեղծի կարծիքով՝ վարակված է առևտրական կապիտալի բարոյահայեցողութեամբ և իրավահայեցողութեամբ: Իր «անարատ գլուղի անմեղութեան» ճիշն է դա ընդգեմ ամբարիշտների, վորոնք տարածում են արտասուք և սուղ, հեծեծանք ու անեծք, չար նախանձի մահացու թույնով աղականելով ամեն ինչ: Բանաստեղծին ներքուստ այրում է հոգու պարզութեան և անմեղութեան (— «յերեսի տմթիւ») վտարումը տիրոյ կարգի կողմից նա տանջվում է, վոր այդ կյանքը ստեղծում է «անապատ տանջանքի հանգես», ավելի ուժ տալով մարդկանց ամբարտաժան կրքերին, վորոնք մեղմանալ չգիտեն, այլ անդորր կենցաղը խանդարում են սրածութեան ահարկու դուշ-յուններով: Կենտական աննեղաշնակութիւնները ու ներքին հակասութիւնները վոր հորինել է կապիտալիզմը, վերջ չունեն. բանաստեղծն ուրիշ փրկութեան միջոց չգիտե, բայց միայն այն, վոր կոչ է անում, կանչում իր ասածուն, վոր նա պատժի չարերին, կյանքը դժուր դարձնող շահագործողներին: Նահապետական աշխարհի քաղաքական անխուսափելիութեան և նրա կորուստը խափանելու անճարակութեան մորմոքն է դա, ուղղված «գերբնական ելակին»:

Թե դու չգիտես,

Վոր աշտուղ, յերկրում

Մարդը ժպտերես

Մարդ է գիշատում...

Այդ գիշատիչներին բանաստեղծը «իր յեղբայրը» չի անվանում, վորովհետև նրանք «փոսկուց և արծաթից» նոր պաշտամունք են հորինել: Ճամբարդական տպավորութիւնները մեջ էլ ասաց, վոր դուրեկին շահագործվում է «յեղբոր» ձեռքով աշխինքն հայր—հայի ձեռքով, պարզ կերպով ցույց տալով, վոր ինչ. Արտեմյանի ժամանակն անցել է...

Հովհ. Թումանյանը 1894 թվականին իր սկզբնական քայլերն էր անում գրականութեան մեջ: Այդ ժամանակից հետո նա շատ դարգու-

յա՛վ, շատ բան տեսա՛վ և շատ բան հասկացա՛վ, բայց հիմնական մտայնութիւնը—«լուսու ստրուկները» դեմ ատելութիւնը—մնաց տիրապետող խա՛ղ նրա «Քառյակներին» մեջ անգամ, ուր տոլստոյական «մի կալ հակառակ չարին» սկզբունքը վորոշ չափով իշխում է: Վո՛չ միայն վստիւս ստրուկներին, այլ և նրանց զաղափարախոսներին բանաստեղծը յերբեք «սրտով չի սիրել»: Որինակ. նա հայ յերբայիցմի յերգիչները դարձերում մեր դաշտերի բուրմունքը չի գգում...

«Պոետն ու Մուսան» բուրժուազիայի դեմ նրա բոլոր հակադրանքներին անթեզն է: Ինչո՞ւ համար բանաստեղծը չի սիրում այդ դասակարգին:—Վորովհետեւ նրան և համարում իր սոցիալական ամբողջը—գյուղացիութեան—տառապանքների սկզբնապատճառ:

Թե ինչ բան է՝ խեղճ գյուղացուն

Գերի չինել՝ վողջ տարին բուն,

Տանել բերել ու թալանել,

Այրու պղինձն աճուրդ հանել:

Բանաստեղծն իր գայրույթն այդ դասակարգի դեմ հայտնում է շատ բուն ու կրքոտ յեղանակով: Փողատերը իր դրամով ամեն ինչ կարող է անել. փողը խելք չունեցողի համար խելք է, լիբր ավազակի համար՝ իսաքի ճամբա, անասունին՝ մարդ գործնող, և այլն:

Հովհ. Թումանյանի ատելութիւնը դեպի բուրժուազիան պայմանաւորված է վերջինիս՝ գյուղում ունեցած բացասական գործունեութեամբ, նրա գյուղ մուծած «նոր կոլտուրայով»—լուսավորութեամբ, ինչպես կասեր Մուրացանը: Դ. Աղայանն ևս արդեն նկատել էր գյուղում տեղի ունեցած «ժաժքի» բնութիւնը. «Յերկաթուղի... փողը շատացա՛վ... սեւահանդուսութիւնը ձեռքից ձեռք անցա՛վ...»: Նախնական կուտակումը գյուղացուն կամ զրկում էր իր գործիքից և քաղաք ճամբում, կամ, յեթե գյուղացին մնում էր գյուղում—նրա ինքնապատման անտեսութիւնը դարձնում էր սպրանքային: Յերկու դեպքում էլ զեկափարութիւնը գյուղից անցնում է «քաղաքի ձեռք»: Յե՛վ ախուհետեւ, ինչպէս ստում է Թումանյանը՝ գյուղերը տխուր, գառարկ և խափար են գտնում: Այսինքն անուտրական կապիտալը կատարյալ քայքայում մտքեց մեր գյուղի ինքնամիտօ տնտեսակարգի մեջ: Փողի կարիքը դառնում է հրամայական գյուղացու համար: Համբուն գրում է իր փորձուն.—

«Մեր սիրելի փորդի Գիքոր. ահա՛ իմացած լինես, վոր տեղներս շատ նեղ ա և խաբժը ստատիկ ուզում են և փող չենք ճարում, և Նանը ու Չանին տկոյր են և տեղներս շատ նեղ է: Գիքոր ֆան, մի բանի մանկի

փող դարկի և չոր դարկի... և իմացած լինես, վոր Ծաղիկը ստակեց, և Նանն ու Չանին տկոյր են»:

Հինգ տարով ձրի նոքարութեան մտած 12 տարեկան պատանին պիտի հոգա՛ այդ բոլոր պետքերը—ահա՛ տրագիգմբ: Մինչդեռ «Գիքորին» մեջ քաղաքային տղուկի պատկերն է գծված, «Տերն ու ծառան» պատմութեամբի մեջ գյուղական ցեցի և բատրակի փոխհարաբերութիւնն և ցուցադրված: Բանաստեղծը տղուկի և ցեցի պիմագիծն ատելութեան թուշնով է պատկերել, իսկ նոքարները վիճակը—համակրութեամբ: Սակայն իրական, այսօրվա կապիտալիստական վոլորտում գտնվող գյուղը Թումանյանի «սրտին մոտ չէ»: Մանավանդ այդտեղ նա շատ մոայլ գույներով է ներկայացնում կնոջ վիճակը, այն հանգամանքը, վոր գյուղում «դեռ բարոյապես սահմանված ընդհանուր հարգանք չկա դեպի կինը,—ասում է Թումանյանը,—տղամարդի, անհատի բարեհայեցողութեանը, քեֆին և թողած, թե նրան քնչի տեղ կգնի... «մարդի ծեծած—վարդի ծեծած», ասում է ծեծված, նախառված կինը... սա դեռ մայրը, կինը, կյանքի ընկերը չէ...»:

Ժամանակակից գյուղից դժգոհ լինելով, Թումանյանն իր յերեսը դարձրել է դեպի հին նահապետական գյուղը և աշխատել այդտեղ գտնել վողեւորութեան ու խանդավառութեան աղբյուր: Տեսնենք հին գյուղը:

IV

Դա տնտեսական պրիմիտիվ գործիքներով պայմանավորված մի կարգ ու սարք է: Գործիքների պես պրիմիտիվ է և գյուղացու աշխարհայացքը: Բնութիւնն ամբողջապես իշխում է այդ աշխարհայացքի վրա, վորովհետեւ մարդկանց կազմակերպված կռիվը բնութեան դեմ—քաղաքակրթութիւնը—տակաւին ուղղման լինելով և գտնվում: Գյուղացու հոգեբանութիւնը խորապես կապված է գյուղատնտեսութեան հետ, ուրիշ խոսքով՝ գյուղացու աշխատանքի պայմաններին: Աշխատանքը սոսկ տնտեսական մթնոլորտ չի ստեղծում, այլ և զուտ սոցիալ—հոգեբանական: Հայտնի յե, վոր տեխնիկայի զարգացման ստորատիճանը—այս դեպքում նահապետական գյուղացու պրիմիտիվ տրեստեսութիւնը—մարդուն ստրկական կոպի մեջ է պնտմ—վո՛չ միայն մարդու նկատմամբ, այլ և բնութեան—իր աշխատանքի պայմաններից, հում նյութից, վորի վրա նա աշխատում է: Այդ բոլորը վորոշ գույն է տալիս գյուղացու աշխարհայացքին, վոր հատկանշվում է առանձնահատուկ պահպանողականութեամբ՝ յուր բոլոր նախապաշարմունքներով և «աղաթով» հանդերձ:

Ահա՛ թե ինչպես և թուամայանը նկարագրում գյուղացու վիճակը
ու հայեցողությունը:

Պատ չենք այնտեղ մենք ուտում

Ու ջերմեանդ աղոթում,

Ժամ ենք դնում ամեն օր:

Բայց միշտ ցավեր նորանոր,

Միշտ մի ապետ, մի վնաս

Գալիս են մեզ անդադրապես:

Սակայն այդ ցավերը, աղետներն ու վնասները չեն հուսահատեց-
նում գյուղացուն, չեն մեղմում նրա կրոնական յեռանդը: Բոլորովին
հակասակը. փոքրան չառ են դժբախտությունը բնության և մարդու
յերեսից, այնքան էլ անդադրապես ու բուռն են նրա կրոնական հեծեծանք-
ները: Տիրում և սնահավատություն և նախապաշարում. մարդու «յեսը»
սահմանափակված և մի՛չ թե բնության սրենքներով, այլ այդ սրենքներ
նկատմամբ հորինված նախապաշարումներով: Հասարակական կարգ ու
սարքն էլ այդ կնիքն և կրում. մանուկին մեղքնում ամբողջացնում են
տարբեր ազամարդու հետ, և յերբ բնությանը խելախում և այդ բար-
բարությունը դեմ, գյուղացին այդտեղ տեսնում և մի՛չ թե այն, ինչ
վոր իրոք կա, այլ—

Թե գրբացի չար ջանքով,

Գիր ու կապով բրթանքով

Մանուկ սիրտը կտրեցին,

Կամ թե նրա հանդերձին

Են անհոգի չար ջաղուն

Քսեց գալլի ճրագուն...

Գյուղացին վաղ միայն դժգոհ չի այդ աշխարհայեցողությունից,
այլ և վաղվադում և նրա գործնական արտահայտությունը. «աղաթի»
միջոցով: Ով միտ դեմ և գնում «աղաթին», նա դատապարտվում և,
խակ ով միտ պաշտպանում և «աղաթը» նույն խակ բարբարոսական մի-
ջոցներով—մարդաստանությունով—գյուղացին ներբողում և նրան, խրա-
խուսում ու քաջալերում: Անուշի մարդաստան յեղբայրը, սրինակ, չի
դատապարտվում, փորովհետև նա ասուք և ավել «աղաթին»:

Հենց այդ բոլորով էլ պայմանավորված և «աղաթի» կոնսերվատիվ-
մը, միտ ծնում և միայն և յեթ դաման բարքեր, աղխություն, նեղ յե-
սասիրություն, և այլն:

«Լուսեցի Սաքուն» մի գեղեցիկ մարմնացումն և մեր բոլոր առածնե-
քի: Դեռ մի կողմ թողնենք այդ սոսեմայի հոյակապ նախերգանքը, վոր

հյուսված և հրաշալի ներկերից և մի դյուրահանջուն յերաժշտություն և՛
յեռների, ձորերի, գետի ալիքների, լուսնի շողերի գույներից և ձայնե-
րից բաղադրված:

Այդ նախերգանքն այն ֆոնն և, վորի վրա հյուսել և բանաստեղծը
իր քերթվածքը: Բնության մեծությունը և մարդու սարկական կապը
հենց այդ բնությունից: Ահա՛ թե ինչն և «Լուսեցի Սաքուն» իմաստը:
Մարդը նահապետական գյուղացին զուրկ կազմակերպված կովից բնու-
թյան դեմ քաղաքակրթության միջոցով, անկարող բացատրելու բնու-
թյան սրենքներն ու գաղտնիքները, գլուխը լցրած հազար ու մի նախա-
պաշարումներով ու սնահավատություններով, տատկից լսած դաժան
ավանդություններով ու հեքիաթներով—ահա՛ այդ մարդու հոգեկան
տրագիկան և ցուցադրված, նրա ստրուկ հոգին հակա մարմնի մեջ, վոր
այլ պայմաններում պիտի կերտեր և ստեղծագործեր՝ փոխանակ վախի
և սարսափի բնության ուժերի հանդեպ:

Ի՞նչ հակա յե այդ հովիվ Սաքուն:

Թեկուզ և մենակ յինքն փարախում,

Աժգահա Սաքուն ընչի՞ց և վախում:

Հապա մի նայիր հակա հասակին,

Վո՞նց և մեկնվել: Առես ահագին

Կաղնիքի լինի անտառում բնկած:

Իսկ յեթե տեղից վեր կացավ հանկարծ,

Գլուխը մեխած մահակը ձեռին,

Ջեն արավ, կանչեց պարոմ շներին

Ու բերա, մայրենի կանգնեց ինչպես սար,

Այնժամ կլմանա թե ինչի համար

Թե գող, թե գաղան, հենց գատարկ վախից,

Հետո յեն փախում նրա փարախից:

Բայց այդ հակա մարմնի մեջ գրված և մի յերկշտ հոգի: Մի հոգի,
միտ մանուկ և բառիս բուն նշանակությունը: Ծնված և ամբողջ
բնությունը, տեսնում և մոգիներ ամենուրեք, թե ջրի և թե ցամաքի
միտ: Տպեա տատի գրույցները բնության բոլոր յերևույթները հանդես
են բերել կեղծ լույսերի տակ. փոխանակ մեկնելու, յերկշտ և ներ-
շնչել նրանց նկատմամբ: Բարափի գլխին կանգնում և այդ մանուկը և
նրա գլուխը պատում և: Նա խոմ ձգողականության սրենքով չպիտի
բացատրի այդ, այլ յար տատիկի գրույցներով.—«քաջերն են այրերի
միջից» ձգում... Բնության մի դժբախտություն պատահեց, նա խոմ
կազմակերպված կոիվ չի հայտարարելու շարիքի դեմ, այլ «ցամաքան

15-8622

ժամ» պիտի սարքի, սրբերի զուտը մաշի և զիմե գրքացներին ու ջաղու-
ներին:

Ահա թե ինչպես և լինում, վոր հսկաների սերունդը բնության գե-
րի յե դառնում:

Բայց այդ հսկաների սերունդը մի՞շ միայն գերի յե բնության,
այլ և հասարակական պայմաններին: Այդ նույն հսկաները լուս ու մութ
տանում են և՛ չղթաներ, և՛ բանտ, և աքսոր, և հարկերը, վարովհետև
«ստովամ աղպես և ստեղծել»: այդպիսի աշխարհայացքի ցուցանիչն
և—«խողաղություն ամենեցուն» մարտիր:

Հենց խոնարհես աչքերդ ցած,
Լայն դաշտի մեջ, առջեզ հանկարծ
Մատախուղից յուր խաչի հետ
Կրթըճրանա մի սուր զմբեթ,
Վոր կխոտի մարդու հոգուն:
— «Խողաղություն ամենեցուն»...

Մենք արդեն տեսի ենք, վոր անտեսական կարգի պրիմիտիվ աստի-
ճանք ծնում և բարոյական վարքի, առհասարակ աշխարհայացքի վա-
րազություն: Դրա պարզ աղացույցն և այն արյան վրեժը, վարով հո-
գուրդ և տալիս իր եզոյլեմին Անուշի յեղբայրը «աղբեր-սղի» նկատ-
մամբ:

Բայց վարք ու բարքի վարքենությունը չե, վոր զրամում և բանտ-
տեղծին, այլ այն ընդհանրապես համասար վիճակը, վոր նա հատկաց-
նում և իր գյուղացիներին: Պրիմիտիվ անտեսակարգը ստեղծում է մի
վորոշ համասարանման կացություն, ուր սոցիալական սանդուղքի աստի-
ճանները բիրտ զիջողներ չունեն, այլ աննշմար անցումներ:

... Ասենք մեծ ևս,

Մի՞թե պիտի փոքրին տանջես:
Մեծ թե փոքր, ինչ և լինի,
Ամեն աղբոց չունչ կենդանի,
Վոր ծնվել և արևի տակ,
Ես աշխարհում միատեսակ,
Մինը պակաս, մյուսը ավել,
Վաղջ և զիտեն խնդալ, ցավել...

Այդ համասարանը մտայնությամբ և թուժանյանը մշակել և մեր
ժողովրդական վեպը— «Աստուծոյի Դավիթը»: Դատարարների ուր
հակադրություն, տերերի և ճորտերի պայքար նա չի տեսել միջնա-
դարյան Հայաստանում: Սառնա տերերի պատմության վրա թուժան-

յանը դրել է իր սոցիալական համակրանքների կնիքը: «Ասամա ծուրից»
բոլորովին ուրիշ բան դուրս կգար, յեթե բանաստեղծը իր ստեղծագոր-
ծությամբ գյուղացիական թեքում չունենար: Բանն ևլ հենց այն և,
վոր մեր գյուղացին դարերից ի վեր իր փողով և մշակել մեր պատմական
վեպը՝ նրան տալով ժողովրդական— գյուղացիական բնավորություն:
Բաղական նպատակ և բանաստեղծին այդ հանգամանքը: Որինակ,
«աղի տղեն»—Դավիթը՝—պատմականորեն նախադարձ—Թուժանյանի
մշակած վեպում ալպիսի մի ճոռ և տուժ Մարամելիքի գործի առաջ.

Դավիթ կանչեց, մի վախենաք,
Ականջ արեք հալա գես ինձ.

Դուք ոսնչալար մարդիկ, առավ,
Ձուրկ ու խավար, քաղցած ու մերկ,
Հաղար ու մի կրակ ու ցավ,
Հաղար ու մի հոգսեր ունեք.

Ի՞նչ եք առել նետ ու աղեղ,
Յեկել թափվել սուար դաշտեր.
Ձե՞ վոր մենք ևլ ունենք տուն-տեղ,
Մենք ևլ ունենք մանուկ ու ծեր.

Ձանձրացե՛լ եք խողաղ ու հաչա
Հողագործի որ ու կյանքից,
Թե՞ զղվել եք ձեր հանդ ու դաշտ,
Ձեր հունձ ու փունջ վար ու ցանքից...

Դուրս և գալիս, վոր նախարարական Հայաստանում գաուն ու դաշ-
լը միասին են յեղել աղբիլիս՝ հաչո ու խողաղ Նախարարը հայր և յեղել
իր բանավոր հոտի համար, խնամել և, պաշտպանել, ամենքին ևլ փող-
ջաղուրել: «Վտեղի դարը» փոշ թե առաջներս և, այլ գտնվում և անցյա-
լում: Նախարարական Հայաստանի զօրիտյան պայմանները մեկզի
յեն վանվում, ամեն ինչ ներկվում և վարդաղուն յերանգներով, ճուշտ
գյուղացիության զհհհհային առնջանքները վերանում են մեր աչքի
առաջից: Բայց դրա հետ միասին հնազանդության այն փոքին, վոր տե-
սանք քիչ վերե, իշխում և նաև ալտեղ: Ձենով Ոհանի պատկերը այդ
տեսակետից խիստ բնորոշ է: Որինակ՝ մի անգամ նա հարկահանի առաջ
և դուրս գալիս լեզուն կապված, աղ ու հացով, լաց ու կականով խոն-
գելքը անելու, վոր տիրապետող խնայի հպատակների կյանքը, առնչ
ուտանի «վորդ աղջիկներ», «կանայք Սաման», «դուր դատած դե-
ղին փոսկին», միայն թե զթով ու խղճով նայի խեղճ (խա՛ ճորտ) աղ-

գին։ Միշտ արդպես ե Ձենով Ոհանը «չլինքը ծոած, ձեռները ծոցին» անկերի ձանդեղ, միշտ չորսմ է, պաղատանք անում, հաճախ իր ներքին գրացումները թաղցնում՝ նրանց դուր գալու համար։ «Մեր գիրն ել հալբաթ եսպես եր գրված», հեծեծում է նա...

«Մատենցի Դավթի» առաջին խմբագրությունն ժամանակ հովհաննես Թումանյանը դուրս ե բերել նախնարարական հայտատանի բարձերից մի քանի պերճախոս նմուշներ։ «Այլն տղեն»—Դավթիթը վուրսի յի յեխում ե կոխկուտում իր հարատակի արտը, ասես, Ֆրանսիական «հին կարգի» որոք։

Կարեկա արերը գեանին հավասար ,
 Ես եր մնացել ձմեռվան պաշար ,
 Ես ել կտրում ես ,
 Ել փոփոց ապրեմ՝ յես . . .

Սոցիալական բողոքի այս հեռավոր արձագանքը թուժանյանը հա-
նել է իր գրվածքի վերջնական խմբագրութան ժամանակ և դրա հետ
միասին ցույց տվել, թե ինչպես իր զստակարգային նկարագրի մեջ
սկսում են փոքր տատանումներ տեղի ունենալ։ Անցնենք այդ տատա-
նումներին։

v.

Մենք տեսանք, վոր Թումանյանն իր գրական բեմ-յեղի առաջին տա-
րիներում Թումնոտ ծաղրով խարաճում էր բուրժուազիային, պետական
պաշտոնեյությանն և հոգևորականությանը: Ժամանակի ընթացքում
այդ ծաղրը վաղ թե ծաղրվել և խորացել և նրա սակզագործության
մեջ, այլ սկսել և հետզհետե տեղի տալ կամ դասակարգերի հաշտության
քարոզին, կամ մարտական նացիոնալիզմի դավքին, կամ լուսավորչա-
կան հայի ջերմեռանդությանը: Ճիշտ և, այդ բոլորը տիրող յերեվոյթի
չի դարձել Թումանյանի սակզագործության մեջ, այլ մնացել և իրրի
ստիկ մի եպոգոդ, բայց այնուամենայնիվ վերջինս ցույց և ասլիս, վոր
նա ընկել և բուրժուական հեղեմոնիայի արդեցության տակ: Դրա
պատճառը պիտի փնտրել վաղ թե անձնապես բանաստեղծի, այլ այն դա-
ռակարգի յերկրքիմ սոցիալական վիճակի մեջ, վորի արտահայտիչն էր
նա իր գրական յելույթի սկզբից մինչև մահը:

Մենք արդեն տեսանք, Վոր կրոնագրությունը նրա սոցիալական
ամբողջի տնտեսական զարգացման պայմաններից էր ծագում. տեխնի-
կայի պրոմիտիվ վիճակը ծնում է հոգեբանական անճարակ դրություն,
Վորից ծագում է միստիցիզմը. չկարողանալով իր ձեռքով իր կյանքը
տնտրինել, նա դիմում է «գերազույն ուժին»։ Որինակ. «Հայ ուխտաւոր»

րին» բանաստեղծության մեջ թուժանյանը յերդում է Սեփան, Եջմիածին, իսկ այլ «սուրբ տեղիք»։ Նրա հերոսները յերազն ու նախադգացումը, ինչպես Պոսելյանի մոտ, լի ու լի կերպով կատարվում են։ Նույնպես է անեծքը։ Հիշեցեք Անուշի նկատմամբ անեծքը, վոր բառացի կերպով կատարվում է։ Թումանյանի քննադատներից մեկին հիացմունք է պատճառել այն հանդամանքը, վոր բանաստեղծը «Դեպի անհունը» պոեմում «ներշնչվելով մեր հոգևոր շարահանների վազով-տալիս է իրա (այսինքն թումանյանի) շարականը նույն վազով ու ջերմությամբ, նույն քաղցրությամբ ու վեհությամբ և նույն յերաժշտականությամբ» (Փ. Վարդապետյան)։

Այստեղից արդեն մի քաջ և մեծ միջին լուսավորչական յեկեղեցու քաղաքականութեան զբաւումը: Հայ բուրժուազիան արդեն յեկեղեցին դարձրել էր իր գաղափարաւորին հիմնարկներից մեկը: Թումանյանը՝ բանաստեղծ Նովանես Նովանեսիսյանի պէս՝ «լուսավորչիկանթեղը» գրելով, կաթողիկոսական ընտրություններին աւելի մասնակցութեան ցույց տալով, բուրժուազիայի սիրելիներին՝ Խրիմյանին և Իզմիրլյանին ներբողելով, իրեն զեղում էր իր գաղափարի հետ միասին հայ բուրժուազիայի գաղափարական, ամէլի ճիշտ՝ տնտեսական հեղեմոնիայի տակ:

Այստեղից արդեն հեռու չէր այն հայրենասիրական լիրիկան, մութին նա տուրք է տվել՝ իր չսիրած Գամառ-Քաթիկոսյի և Շահադիկի պես՝ զրեյով սոցասիրական «տաղեր» և «մեղեդիներ»:

Այդ տաղերի մեջ Թումանյանը տուրք է տվել մարտական նացիոնալիզմին ներանով, վոր ընդհանրապես աղղերի համերաշխություն քարոզող և իրադործող գործիչը՝ դարձել է ալլտեյ նեյ աղգալնաթոյ : Նրա համար հայ աղղը աշխարհի ընտիր աղղն է՝ վոր նոր խոսք «մեծ խոսք տի առի» («Հայրենիքիո հետ») : Հայր չի կարողացել ալլ «մեծ խոսքը» տակ, վորովհետե նրան խանդարել են «չեկ անապատի հորդաները ու («Հայոց լեռներում») : Մինչդեռ հորդաները «մարդակեր գաղանի» յեն նման, հայ աղղը—«աղնի՛ի քարվան» և, «խորունկ հոգի» ունի («Հոգեհանդիստ») : Նրա դրոշը «սրբազան» է («Հին ուխտ»), «աչքերը նայում են յերկնքին, թե յերբ պի՛տ բացվի առափս» («Հայոց լեռներում») : Այստեղից արդեն մի քայլ է մինչև միադետական որիննաացիան, վորին տուրք տվեց բանաստեղծը պատերազմի ժամանակ :

Նա հայտարարեց, ժող «Հին մոնոպոլորժի, աշխնքն Թյուրքիայի
«Հոգեվարքը» մոտ և իսկ մեզ համար, (աշխնքն հայ բուրժուազիայի հա-
մար) բացվում է «Հզոր հայրենիքի» հանդես: Այդ հզոր հայրենիքը պի-

տի ստեղծեցին ցարիզմն ու խմբապետութիւնը.

Խմբապետ, ասավ, ընկեր խմբապետ,
Աչքս չի կտրում՝ փորտեղից մինչ սւր,
Շարժվում ե, ահա՛, հյուսիսն ընդհանուր.
Հորձանք ե տալիս ծովն բուռնական,
Հորձանք ե տալիս ծանր ու ահալօր,
Դեպի ամեն կողմ—ափերն հեռափոր...

Այսինքն—մինչև Դարդանեւ, ինչպես կասեր Պ. Մելիկեովը: Դրանից առաջ Թումանյանն աշխատել է իրեն մեծերի շարքում գնել և իր մանր-բուրժուական մտայնության համար մի «այնպեպարմ» բաղա չինել. «Մեր տոհմը հին արնավական տոհմերից մեկն է» ասում է Թումանյանը: Նա իրեն սերում է Մամիկոնյան իշխանական տոհմից. «...Մեծագոր Մամիկոնյանները՝ Արշակունյաց փառքի վերջալուսին, —ասում է նա «Քաջերի կյանքից» հոգվածում, յերեսուն տարի էս մեն մենակ հաղթանակներով ճակատ ճակատի զարկելով պարսիկների ու արաբների հետ, ձանձրացած, X դարում թողին իրենց հայրենի սրբազան (!?) Տարոնը, յեկան ընակեցին ալստեղ (=Դսեղում) ... Դեռ ժողովուրդն ավանդօրեն պատմում է, ալստեղ աղբեցին այն լավերը (?), ալստեղ կովեցին և ալստեղ մեռան...»:

Բայց այդ բոլորը, ինչպես ասացինք, հովհ. Թումանյանի աշխարհայացքի համար բնորոշ չէ. նրա մտայնության հիմնական պաթոսը մանր-բուրժուական է: Ընչու է, նա տուրք է տվել խոշոր բուրժուազիային, ընկել է նրա ազդեցության տակ, վորոշ չափով զբւոստել է վերջինիս հեգեմոնիան լիմբազրել և «Հորիզոն» լրագրերը, զրեւ է «Հայրենիքի» հետ՝ շարքը, կազմել է «Հայկազյան ընկերութիւնը», ցուցնել է պետականատիրութիւն, ցարիզմի նվաճումներն է ներբողել, և այլն, և այլն, —բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ նա մեր մյուս գլուղազիրներին պես աջ է թեքվել իր դասակարգի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի հետեանքով: Որինակ. հայտնի յե Բաբկենցի պետականատիրութիւնը, վոր նա բացատրում է մեր անջրդի հողերի վռոզման պարբերով. իր «մատնողաչափ» հոդը հայ գլուղացին հնար չունի «բարձր փոռոգման» ցանցի մեջ գնելու, այդպիսի ցանց կարող է ստեղծվել խոշոր կապիտալի միջոցով, վոր դանդում է բուրժուազիայի և նրա պետութիւնի ձեռքին... Բաբկենցի այդ մտայնութիւնը շատ բնորոշ է մեր մի շարք գլուղազիրներին համար, վորոնք «յերգել» են մեր անջրդի հողերի վորդերեղութիւնը...

Մասնավորելով մեր խոսքը՝ պետք է ասենք, վոր հովհ. Թումանյանը իսկական գլուղացի յե իր աշխարհայացքով. այսինքն հայ

բուրժուազիայի մարտական նացիոնալիզմը, մովի պետականատիրութիւնը, հատկապես յերկրագլուխութիւնը ցարիզմին՝ նրա ամբողջական հասարակահայեցողության համար խորթ մի մտայնութիւն է, մանավանդ վոր այդ բոլորը չի ստացել նրա մոտ գեղարվեստական ցուցադրութիւն: Նրա համար ավելի բնորոշ է հաշտարար դերը հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ, հայ-վրացական հարարերութիւնների համերաշխութիւն ծառայութիւնը և ընդհանրապես ատելութիւն տածելը ամենատեսակ բռնութիւնի դեմ, ուսկից էլ նա գալու լինի.

...Ու միշտ, քանի վոր կա

Շահ ու զերի, բոտրուկ ու տեր,

Ձի լինելու յերկրի վրա

Վո՛չ չիտակ խոսք, վո՛չ կյանք, վո՛չ սեր...

Հենց այդ պատճառով էլ նրա «մարտական քնարը», հայրենատիրական լիրիկան մեր նացիոնալիզմի յերգիչների, հատկապես Գամառ-Քաթիպայի հետ համեմատած կամ թույլ է, կամ յուրահասու: Շատ բնորոշ է, վոր 1895-1896 թվականներին Թումանյանը վաչինչ չ'ըրեց և մի տարի «զեպրերից» հետ հաշտարարեց միայն՝ թե «Յեկան սև սրեր ու ծանր հոգսեր»: Յեթե այնուհետև նա «աղգային մարտ» յերգեց, դա շատ նվագադրա և լավան մի բան է, ավելի չուտ խնդիր, աղաչանք, աղօթք, քան «սաղմի շաշուն, մարտի հրափեր»...

Ասացինք, վոր Թումանյանի աղգատիրական յերգերը բացի թուլութիւնից, նաև յուրահասու զրոշմ են կրում: Նրա «հայրենիքը» գլուղական աշխարհի ցավեր ունի. նա «հայրենիքից» գլուղատիրական պահանջներ է անում. «հայրենիք» ասելով՝ նա հատկանում է քաջքայմից հանդիսն ու նրա «տարագիր վորդիներին»: Նրա «յերգերի վիշտը» իսկապես «հոգի վիշտ» է, ինչպես այդ տեսում ենք մեր մյուս մանր-բուրժուական գլուղազիրների մոտ—Աղեկյան, Աղապյան, Մուրացան... «Մարտական նացիոնալիզմը» նա թարգմանել է և վեր է տնել իր դասակարգի լեզվին.

Հե՛յ, դարիս ենք, ով տանջվածներ,

Գալիս ենք մենք զինավառ,

Յեկ աղառ ուր, և կյանք, և սեր—

Վոզք բերում ենք ձեզ համար...

Թումանյանի տարերքը չէ՛ մարտական նացիոնալիզմը. «հայրենիքի» նվաճումը նրա դասակարգի տառաջադիր խնդիրը չէր: Այդ բանը պարզ յերևում է և՛ նրանից, վոր Թումանյանն իր աղգատիրական յերգերի բաժնում համեմատաբար թույլ է զեղարվեստական տեսակետից և ա-

վելի չափ և բռնաճանգիւն տուրք տվել, քան իր ստեղծագործութեան մշտն քննադատում: Հայրենասիրական քառյակներ ունի, վերոնք հարանջ չարժեք միայն կարող են և վոչ թե մոգեորել. որինսպի.

Բայց դեռմ ենք մենք անվեհեր

Չարկերի տակ չար բախտի.

Մեր աչքերը միշտ դեպի վեր՝

Դեպի լույսը մեր ուխտի...

Նա յերգել և հայրենիքի ապաստանում և շատ տաղանդավոր երգողի, բայց այլ հայրենիքը—«յերկիրը» չէ, հայ բուրժուականի «ամբողջաց աշխարհը» չէ —այլ մեր գյուղը և նրա բախտավոր ապագան, շինականի հայրենիքը, այսինքն գյուղացիական Հայաստանը: Այժմ տեսնենք, թե վո՞րն և թու՞մանյանի «մարտիմում ծրագիրը»—իր հայրենիքի փրկութեան ուղու կոնցեպցիան:

VI.

Մենք արդեն տեսանք, վոր Հովհ. Թումանյանը դիտել է քաղաքի, այսինքն կապիտալիզմի կազմավորման գերը գյուղի, այսինքն նահապետական տնտեսակարգի նկատմամբ: Բայց միևնույն ժամանակ նա չի մատնանշել աչն ուղիները, վորով պետք է իր հայրենիքը դուրս գա կապիտալիստական վոլորտից: Նրա պատմահայեցողութեան իդեալիստական է, վորովհետև նա չի քնդուծում դասակարգային կոնֆլիկտը, բայց միևնույն ժամանակ յերգում է հավասարություն. վոր պետք է գլուխ դա բարոյական քարոզի միջնորդութեամբ: «Աղմկան ու կիտն» (=Չարի վերջը) լեզունդի մեջ Թումանյանը քարոզում է, վոր «սարք ամենքիս և հավատար» բայց թե ի՞նչ և ստանձարկում աղմկաների իշխանութեանը վերջ դնելու համար—չի յերևում. չի յերևում քնդհանրապես թումանյանի վոլջ աշխարհայացքի բովանդակութեանից, թեև սովալ լեզունդի մեջ մեր ժողովուրդը գրել է ուժի գեմ ուժ բանեցնելու մտայնութեանը. ազուավր աղվեսին շան ճանդն և ձգում: Բայց այդ գործեակներդ մեր բանաստեղծի սրտին մոտ չէ. նա դրա գեմ հանում է՝ դարձյալ ժողովրդական բանահյուսութեան շտեմարանից՝ արյունը արյունով չեն լվանում պացիֆիստական մաքսիմը, վորի համաձայն էլ հորինել է իր Սասունցի Դավթի հայանի քարոզը Մարտեկի զորքին (նույն մտայնութեանն ունի նաև Դ. Աղայանը):

Թումանյանի սոցիալական ուտոպիան սոցիալիզմ է քնդհանրապես այս վերջին մտայնութեամբ, այսինքն վորոչ չափի սոցիալականութեամբ—մի կալ հակառակ չարին մաքսիմով—մանավանդ դա յերևում է նրա «Բառյակներից»: Բայց դա, իհարկե, չի ժխտում այն հանգա-

մանքը, վոր Թումանյանի ստեղծագործութեան մեջ կան սոցիալական բողոքի շեշտեր: Համակերպութեանն ու բողոքը բղիտում են մեր բանաստեղծի հանրային գանգվածի յերկրիմի սոցիալական դիմագծից. բողոքը կապիտալիզմի դեմ և՛ անկարող վերջինս վերացնելու՝ անդոր համակերպում: Դասակարգային կոնֆլիկտը հարձակում անտեսելով՝ Թումանյանը գարձել է ուտոպիստ:

Ո՞վ է մեղավոր... Միտք եմ անում, մի՛տք,

Ու չեմ հասկանում ո՞վ է մեղավոր.

Հենց են եմ տեսնում—մութն անդեռ մարդիկ

Ել մենք ենք մեջտեղ տանջվում ամեն ուր...

...Մեր հին ազաթից ընկել ենք, գրկվել

Նոր էլ չզիտեմ, թե ի՞նչ է յեկել...

Աղայանի նման Թումանյանն էս կալվածատեր թավալութեան դեմ բողոքի մի քանի եջ է արձանագրել. յերկու հեղինակներն էլ այդ բողոքին տվել են ինդիվիդուալիստական բնավորութեան. հավաքական բողոքի նմուշներ չկան մեր հին գյուղացիների զործերում: Դրա պատճառը բղիտում է գյուղատնտեսութեան ցաք ու ցրիվ, չմիացած ու ներքուստ տարամերժ բնույթից: Բանն այդպես էր վոչ միայն Անդրկովկասում, այլ նաև Ռուսաստանում, ուր գյուղացիութեանը մինչև 1905 թվի կովում եր կալվածատերերի դեմ տանց Բաղաֆական բնույթ տալու իր կոմիսն. ուժով հերկում էր կալվածատերերի հողերը, ավերում էր նրանց ստացվածքը կամ բաժան բաժան անում. մի յերկու նման վրաստ էլ մեր գյուղացիներն են արձանագրել:

Միտպետութեան և կալվածատիրութեան ներքին կապի գիտակցութեանն էս գծավորութեամբ է մտել վոչ միայն մեր գյուղացու գիտակցութեան, այլ և մեր գյուղագրութեան մեջ. թավալութեան գեմ ծառայելով գյուղացիներին միտպետութեանը քնում է կամ մետեխ (Աղայան), կամ Սիրիլ (Հ. Թումանյան):

Քննութեան արին, բրանեցին գյաղին,

Թե ինչպես ուշուց կառս թավալին.

Բայց արին տեսան դրո՞մ գահնում,

Թե չորան Չատին Սիրիլ և զնում...

Ինչպես յերևում է, գյաղեն փախչում, դաչաղ է ընկնում: Արդումանն և Կարոն էլ նույն ուղին են բռնում: Բայց դա յեկը չէ, այլ կատարյալ անճարակութեան:

Նույն բանը մենք տեսնում ենք նաև «Կանանց հարցի» գրվածքի և լուծման մեջ: Կա թանձր գույներով նկարագրված ծանր զրույթունը.

կնոջ «սեռական» և «րենկերական» սարկոթյունը. բայց և յերբ, ի՞նչ անել—Թումանյանը պատասխան չի տալիս, այլ լալիս և, կամ կնոջ վշտին տալիս և «տիեզերական» բնույթ, այսինքն անասանելի «բնական կարգի» կերպարանը.

Աշխարհք բախտ.

Մեջը անբախտ

Յեւ մի գերի անխնայում...

Սա արդեն բայրենյան հոռետեսություն պես մի բան և, հասարակական շարիքը դարձնել «համաշխարհային վիշտ» և անհեղին...

Տոլստոյն ստել և թե ուրիշի հետ աջնպես վարվելը կարծես, թե յերկեղյան պիտի մեռնես. այսինքն քանի մի մահ կա—կյանքը ունայնություն և. կամ մի բան, մի անցյալի և. մնացածը բարություն և, բարեպաշտությունը նույնիսկ ավանդություն պատմելիս Թումանյանն անց և կացնում այդ սոցիալական տենդենցը: Որինակ. «Հսկան»։—Հսկա յեզարս րնկել մեր աշխարհում, մարդ թե մեկ—մեկ և նրա համար: Բայց մայրը նրան խրատում է՝ խաղաղ ապրել, թույլ տալ, մի ամենքը հանդիստ որ քաշեն. ուժեղը թույլին չպիտի և տանջի, քանի մի քնք մեռնելու յե—արեւ տակ ամենքը հավասար սեղ ունեն այս յեն աշխարհում...

Չարիքը իրականորեն վերացնելու անկարողությունը, գյուղացու անպարտությունը տնօրինելու իր կյանքն աջնպես, ինչպես ուզում է—տառջ և բերում «այս կոչա ու կոպիտ կյանքից հեռուն» յերազելու միառիկական մտայնությունը. այս վերջինս և արևում «Աղջկա սիրտը» յեգեղություն:

Այդ բոլոր «բարոյական արատները» պատճառը պետք և վնասել գյուղացու ինքնավիզուալիստական աշխատանքի պայմաններում. մենք արդեն խոսել ենք կրոնական մոլեռանդություն ունեցած կապի մասին գյուղատնտեսական աշխատանքի անկադմակերպ ու հեռամենաց բնույթի հետ.

Մեր ապրուման ի՞նչ է.—մի կտոր չոր հաց,

Են էլ հրեն հա՛—յերկնքից կախված.

Մի մարդ մի նրա յերեսը պահի՛

Նրա ապրումար ի՞նչ պետք է լինի...

Ախալ կլինեք կարծել, թե Թումանյանի իդեալն և այդ բնությունից կախված գյուղացին. մենք արդեն տեսանք, մի իր «համբուրդական» նոթերի մեջ նա խիստ քննադատում է մեր գյուղացու հեռամենացությունը հողի մշակման՝ վտուղման ու պարարտացման՝ բնազավառում:

Նրա իդեալը համենայն դեպս Տոլստոյի կարատեսը, խաչի դուր Գրիչան, Ակիմը և դրա նմանները չեն, այլ այն ինքնուրույն, մանր-սեպհականատեր գյուղացին, մի կրթություն, գիտություն ավանդների գործողություն իր գրությունը բարձրագույն միտում ունի: Հիմնականը դա յե. թե՛յետե, յերբ նա յերազում է, ասես, այդ յերազանքի մեջ ավելի սաղիկալ մտայնություն և դնում: Վո՞րն է նրա սոցիալական ուտոպիան.

Վերացավ, թող իմ վշտոտ հոգին

Դեպի յերջանիկ մի ուրիշ աշխարհ,

Անհայտ ու հեռու, անձանտ՝ թ, ոտա՛ր...

Յեվ այն աշխարհը հրաշալի՛ յեր,

Վո՛չ սուղ կար աշնուկ, մո՛ռ վայելք, մո՛ռ սեր.

Վոչ կաքելի յեր կորցնել մի բան

Յեվ վոչ ունենալ քաղց ագահության...

Այդ «ազահությունից» թափուր ազազան հիշեցնում է այն անիշխանական իդեալը, մի քանատեսիլ արտահայտել և «Թագավորն ու չար չին» բալլադայում: Ճիշտ են ստել թե՛ մանր-բուրժուալի մեջ ապրում է յերկու հոգի. ընդվզում սեպհականություն պես և մոլի սեպհականատիրություն. Թումանյանի մեջ գերակշռում է վերջինս. սեպհական տան կատաղի պաշտամունք կա նրա մոլջ սեպհագործություն մեջ: Բացի այդ՝ նա մանր-սեպհականատիրական գյուղի պահպանությունները լուսավորություն միջոցով վերացնելու կոզմոսիկից և՛ առանց ձեռք տալու «հիմքերին». իսկ այդ լուսավորությունը, վերջ ի վերջո, բուրժուական կուլտուրան էր, մի քան հետ մերթ ընդ մերթ հաշտություն ձեռք է մեկնում Թումանյանը, այսինքն անհարակ գյուղացին: Նրա պահանջը «քաղաքից» այն է, մի քան իր գրական բարիքները գյուղին—գիտություն, լուսավորություն, դպրոց, «գեղավարներ»,—բայց գյուղացու անհատական աշխատանքին ձեռք չտա, չթալան: Դա կատարյալ ուտոպիա յե. իբրեւալիզմը պատահանից գյուղացու տունը մտնելով, նրան գոնից դուրս պիտի չալտեր գեպի... պանդխտություն:

Պարզ է, մի քան դա գյուղացու համար վերկություն յելք չէ: Թումանյանի սեպհագործություն արկյեսյան գարշադարը նրա անհարկությունն է՝ իր դատակարգին ազատագրություն պարզ ու միտոչ ուղի նշելու: Ապագան մոլթ է, անցյալը—ավելի ևս, ներկան—«չարերի» հանդես. ի՞նչ անել.—աղսթել! կամ Տոլստոյի անհիշադարություն քարոզը կարգալ.

Լինե՛ր հեռու մի անկյուն,

Լինե՛ր մանկան արդար քուն,

Յերազի մեջ յերջանիկ,

Հաչա ու խաղաղ մարդկություն...

«Քառյակը» գրված է 1918 թ. փետրվարի 2-ին!

Այժմ տեսնենք, թե Հովհ. Թումանյանի այդ աշխարհայացքը ի՞նչ գեղարվեստական ցուցադրութիւն է ստացել նրա յերկերում:

Ամենից առաջ պիտի նկատենք, Վոր շատ սերտ կապ գոյութիւն ունի Թումանյանի աշխարհայացքի և գեղարվեստական ձեւի միջև: Նահապետական գլուղը, այդ գլուղի քայքայումը, մեկի և մյուսի մասին բանաստեղծի հայացքը, բոլորն էլ ստացել են պատկերացում, ձուլածո ցուցադրութիւն:

Յերկրորդ՝ Թումանյանը իր գրական գործունեւութեան յերկր տառնամյակների ընթացքում մեկ տեղ կանգնած չի մնացել, այլ աստիճանաբար զարգացել է. հետզհետեւ պարզվել են նրա մտքերը և քայլ տա քայլ հստակվել են գեղարվեստական ցուցադրութեան նրա պրիոմները: Բազմական և համեմատել ինտուիտիւն թվականների նրա գործերը իննհարցութեան թվերի նրա ստեղծագործութեան հետ աեմնելու համար թե բանաստեղծը ի՞նչ մեծ թուիչք և կատարել մի շատ խոր և ընդարձակ ստեղծագործական անդունդի վրայով:

Յերկրորդ՝ բանաստեղծի տաղանդի ընդարձակութեանն ավելի ցայտուն կերպով յերևում է այն բանից, Վոր նա միջին գլուղացութեան յերկր լինելով, կարողացել է իր այդ խափի մտայնութիւնն ու կենցաղը պատկերելով՝ գտնաւ շատերի յերկրի. այսինքն նրա ստեղծագործութեան մեջ հանդես է գալիս տիպական գլուղացին:

Այս վերջին կետից բղխում է Թումանյանի ստեղծագործութեան ժողովրդական բնույթը. նա բոլոր անձնական և ասարկայական տվյալներն ունեւ ժողովրդի մարդ և ժողովրդի բանաստեղծ լինելու: Այդպես լինելով, նա՝ Աղայանից հետո՝ կասեց մեր գլուղական մաստան գրական խոսքի հետ, զարկ տվեց ընթերցանութեան և դրա հետ միասին «բարձր գգացմունքների պատվաստման» իր հանրային ամբողջի սոցիալական հոգեբանութիւնը:

Թումանյանի ստեղծագործութեան այդ բոլոր առանձնահատկութիւնները մենք պետք է մեկ-մեկ բնութեանն տեսնենք և հիմնադրենք՝ նրա գրական յերկրից նմուշներ բերելով:

Բանաստեղծի աշխարհայացքի և գրական ձեւի համեմատելութեան տմենամեծ ապացույցը նրա պատկերավորութիւնն է: Մենք արդեն տեսել ենք, Վոր քայքայվող գլուղի իրականութիւնը նա տալիս է քարավանի պատկերով, Վոր նրա համար ստեղծագործական կազմակերպիչ կենտրոն է հանդիսանում և իր շուրջը համախմբում է բանաստեղծի կենսափորձը: Պանդուխտի «յերբը» գլուղից, քարավանի մեջ մտնողի ապրումները, ազա՝ տուն դարձողի, «տաւր աշխարհի» շուրջը հորին-

ված հուլիւրը տիրական են Թումանյանի պատկերավորութեան բնագաւառում:

Քարավանի պատկերին դուզնթաց Թումանյանի մոտ շատ բնորոշ է նաև իր գլուղացու աշխատանքի, վաստակած դրամի վորակումները, աչ. մակդիրները, Վոր նա գնում է թե աշխատանքի և թե դրամի վրա: Ծանր, քրանաթոր, մեջք կոտորող աշխատանք: Դառն գասած վոսկին, սե ուր, ցավի տեր, մերկ ու սոված, հոգսերի տակ մաշվող գլուղացու յութիւն: Այդ բոլորը ցույց են տալիս մի կողմից՝ աշխատանքի նախադրութեան պայմանները. հետաքրքրական է, Վոր Միք. Նալբանդ-նականութեան պայմանները. հետաքրքրական է, Վոր Միք. Նալբանդ-յանի տերմիններն էլ շատ նման են Թումանյանի պատկերներին: Յեւ յերկրորդ՝ միջին գլուղացու առաջ կանգնած դժվարութիւնները մի կողմից ցամաք հաց աշխատելու համար. հետաքրքրական է, Վոր Ղ. Աղայանի գլուղացին ևս առ հորի, այսինքն ստիպյալ սակավապետ և գլուղացու աշխատանքի նախնականութիւնից, «հողի իշխանութիւն-նից» և բնութեան տիրակալութիւնից: Նախ՝ տեսնենք բնութեանը, ապա՝ ստրկական կապը նրանից կրոնի կամ միտաիցիվի միջոցով:

Թումանյանը, այսինքն նրա գլուղացին, անիմիստ է, շնչավորում է բնութեանը, բնակեցնում է այն վոգիներով, շարքերով, վորոնք դե-րում են շինականի պրիմիտիւ մտայնութիւնը: Որինակ. «Ատեցի Սա-քուն»: Չկարողանալով իշխել բնութեան վրա, գլուղացին ինքն և ընկնում նրա իշխանութեան տակ: Կլաւ մի ժամանակ, յերբ գլուղացին պատիւ կղարձնե բնութեան ազդեցութիւնն իր վրա, բայց Սաքունները դեռ մա-շում են նախնականութեան շեմքերը, ուստի և բնութեան որեւքները շում են նախնականութեան շեմքերը, խոտաշում: Եւտ լալ են նկատել, թե ի՞նչ նրանց համար դաժան են, խոտաշում է մարդուն, Վոր դուրկ է շան-թարգելից: Մի խոսքով՝ բնութեանը ազդում է մարդու վրա, վոչ թե անմիջապես, այլ նրա տնտեսութեան միջոցով: Սաքունի գերութիւնը բնութեան՝ պրիմիտիւ տնտեսակարգի արդիւնք է:

Դուրյանն իր «Տրտունջի» մեջ աշխարհն անմասնում է «ցավերի մեծ մայր», Թումանյանը՝ «արամայի աշխարհ»: Տրտմութեան այդ պատկերացմանը՝ բանաստեղծը յերեմն տալիս է կրոնական, միտա-կական յերանգաւորում: Նրա համար շատ բնորոշ են հետեւյալ արտա-հայտութիւնները. յերկինքը՝ ժամ, արեւը՝ ջահ, ցողը՝ թշուառն, սե-

բը՝ ալմազան: Յերբեմն բնության տեսարանը կոնկրետացնում է այսպէս.

Ծառ ու ծաղիկ սոսափելով
Բույր խնկեցին զուրեկան,
Ծեր Դեմքեղն եւ ահեղ ձայնով
Յերգեց վսեմ շարական:

Առանձնադէպ շատ կարեւոր է շեշտել Թումանյանի վոճի ու պատկերավորութեան ժողովրդական բնույթը, այսինքն աշխատանքի ու տնտեսակարգի վորոշ վիճակի հետ կապված մտայնութեան: Ուրինակ. այսպիսի արտահայտութեանն էր. տունը չեն-ծուկը վարար, տաշտը չի հաց, դուռը միշտ բաց, ջաղացը միշտ հերթ լինի— մեջքը ամուր բերդ լինի, և այլն: Այս բոլորն մեջ վորոշ շափով նկատելի չի Ֆիզիկական ուժի և աշխատանքի կուլար, վոր մենք տեսել ենք նաև Ղազարոս Աղայանի վոճի և պատկերավորութեան մեջ.

Ամպի տակից ջուր ա գալի,
Դռն ա տալի, վերբրում...

Շատ բնորոշ է նաև մի հանդամանք. Թումանյանի ուժը ժողովրդական տարերքի մեջ է, յերբ նա դուրս է գալիս այդ վորոքտից և բնկնում անհարապատ միջոցորտ, նա դառնում է արհեստական յեղի և կաղացող տաղաչափութեան տեր: Մենք տեսանք նրա հայրենասիրական լիրիկայի սայթաքումները, այժմ տեսնենք յեկեղեցական զրաւանութեան մոլեռնիկացիայի վործերը.

Աստված, ինչպէս ծուխ որբերս անցան,
Վռակերբս, ինչպէս խոյիլ չորացան.
Սիրտս ցամաքեց, բնկա խոտի պէս,
Ճամբես մոռացաւ ահագին վշտես:

Տաղաչափական այդ վերջին բանահանդէս արդեն ցույց է տալիս, վոր Թումանյանն իր հարապատ վորոքտում չի գտնուում:

Նրա տաղաչափութեանն ևս ուժեղ է միայն իր դուռ գլուղացիական միջոցորտում, ուր նա ստեղծագործում է ազատարար, առանց բռնադատելու ձիրքն ու կարողութեանները:

Վերևում մենք մի նմուշ էյինք բերել բանաստեղծի հայրենասիրական լիրիկայից, ցույց տալով, վոր բնդհանրապէս հաջող տաղաչափ Թումանյանը սայթաքում է հենց վտանգավորի տեխնիկայի մեջ, յերբ նյութը չի բոլորում սեղհական, հարադատ վորոքտից.

Սակայն գիշերն այն հեղ յերկրում
Հանդատութեան փոխանակ
Ահ ու սարսափ է միշտ բերում
Գաղտնի հարկած ու տանջանք.

Վոչ միայն մետքիկան, այլ և պատկերավորութեանը Թումանյանի մոտ կապում է հիշված զեպքում. բնդհանրապէս նա պատկերներ կադմում է իր ծանոթ, հայրենի և մատչելի բնութեան զխտորութեանէրից, բայց հենց վոր յեկնում է այդ վորոքտից, նա չիւնում է պատկերներ ու նրմանութեաններ, վորոք իր կենսափորձից չեն բոլորում.

Վոսկի յերայներ միրափի նման
Մեր անապատում չբացան անհետ:

VIII.

Այժմ հետաքրքրական է խմանալ թե պոեզիայի վոր ժանրն է Թումանյանի ստեղծագործութեան բնագոյնը:

Այս կողմը պարզելու համար մենք յերկու միջոց ունենք. նախ՝ տեսական, ապա՝ գործնական:

Բրյուսովն ասել է, վոր կան բանաստեղծներ, վորոք հաջող կերպով աշխարհ են յերգում, և կան, վոր միայն անձնական ինտիմ ապրումներն յնարն յնագոյնում են ուժեղ:

Թումանյանը վերաբառաւոր է մեր հին գլուղի վիճակը, յերբ այդ գլուղը զեւ խիտ շերտավորված չէր և վորն մեջ ամէկի ցալուն կերպով գլուղական համայնքը, նրա սոփորութեանն են յերկում, քան առանձին անձերն ու նրանց հույները:

Թումանյանը եղիկ է. նրա անձնական լիրիկան թույլ է, յերբ համեմատում ենք «աշխարհ» պատկերացնող նրա եջերի հետ: Նա հենց հաջող գլուցադնամակ է ամէկ և հայ Հոմերոս կոչվել իր այդ տանձնահատկութեան պատճառով:

Բայց և այնպէս Թումանյանին չի կարելի դատելու եղիկ անվանել. նրա նույնիսկ «Սասունցի Դաւիթի» մեջ կա շատ ուժեղ իդէալիզացիա, վոր բոլորում է հեղինակի սուր յեկտիփիզմից: Դաւիթի ճատը դրան աղայց: Զայրանում է նա Մարտիկի զեւ.

Ի՞նչ, բերել է աղբաւ ու խեղի
Սալիխն յըրել ծովն արշունի,
Ինքը մահել վրանի մեջ,
Ոխոր որով հանգիստ քի...

Դաւիթի ճատը «աշխատավարական ճառ» է անվանված մեր քննադատական զրաւանութեան մեջ (Մյասնիկյան): Յեթե մեկ միջնադարյան նախարար նման ճառ է ասում, դա նշանակում է հեղինակը վորոշ շափով հետո յե որ յեկտիփիզմից, «աշխարհը» հարադատ կերպով ներկայացնելու մտաւորութեանից...

Վերեւ մենք ասացինք, թե սխալ է Թումանյանին «անտարբեր» բանաստեղծ անվանել. նա իր նկարագրած կյանքը խորապէս անց է կացնում

իր աշխարհայացքի բովի միջից։ Այդպես ել նա մեր եպոսը տվել է լիրիկական ակնածայանեմնետով։ Դժգոհ լինելով բուրժուական ներկայից, նա յերեսը դարձրել է զեպի նահապետական անցյալը․ ահա՛ հենց այդ դժգոհությամբ մորտ յերանդամությամբ է տվել նրա եպիկական ստեղծողործությունը, ստեղծելով լիրիկական է եպիկական ժանրերից մի սիմբիոզ, սակայն չհշտը դրված եպիկականի վրա, մորտհետեւ զա մեր բանաստեղծի իսկական բնագավառն է։ Նրա համար կարեւորը «աշխարհն»—ն է մոլ թե անձը, կյանքի «անցքը» է մոլ թե հերոսի «ապրումը»։ Բայց այնուամենայնիվ հեղինակը, «պատմողը» ներկայ է իր ներկայությունը պար է տալիս, մորեկ չնչին նյութանոյ, կրկնություններ, բացականչություններ, հակադրություններ, բացարձակ, և այլն։ Որ․ Մարտի ամենամեծ յայն պատմություններ չառ «սրբիկավի» կերպով և պատմում․ բայց միևնույն ժամանակ բնթերցողին ուշքը մեխում է մի քանի զգացական շարժիսների վրա, մորտք մեռում են անմտաց․—«Մեռավ, դեռ մեր (!) Մարտն»։ Առանց հոգեբանական վերլուծումների անելու, բանաստեղծը լիրիկական ակնածայանեմնետով վարակում է բնթերցողին իր արամադրություններ։ Մարտի ձևերը հինա յեն զնում, հարսանեկան շոր հագցնում ինքը տարեկան մանուկին, տանում յեկեղեցում կանգնեցնում և ծրական հարց տալիս․—«Լուս կանգնած եր միշտ (!) Մարտն»։ Վերջինս վախճում է ամենամեծ մտախի, գալիս հայրենական տուն։ Վո՞րն է նրա արդարացումը․—«Յեռ սիրում եմ մայրիկին (!)»։ Միշտ լուս կանգնած, մայրիկին սիրող մեր Մարտն—դա արդեն մեռյա սրբիկավի նկարագիր չէ, այլ մի բան տվելին։ Մարտի մայրը՝

Ու նա կատարած՝ հանդուգն անեծքով
Ծառս յեղավ դուշման յերկինքի զլիճաց
Յեկ հայհոյում էր, և կործանք ծեծում...

Յեթե ասլ՝ ալլալես չլիներ, ապա թուժանքանը չեր կարող Բալլըն-
յան տիպի լիբիկական պոեմ գրել, ինչ վար նա արել է՝ հրապարակ հանե-
լով «Պոետն ու Մուսան» :

Այդ բոլոր նկատի տանելով, մենք բանաստեղծի զբաղման ուղիու-
թյունը պետք է համարենք եպիկական ընդլիզմը, վերջինս բժշկական
աչն խմատույ, փոք հեղինակը իր «անցքերին» ներկայ յի իր ամբողջ գլու-
ղական բաղաժույ: Հետեւապես սխալ է թուումանյանին գտարյուն սրչեկ-
տիվիտտ անվանել լիեհ Իսահակյանի հետ համեմատում, իրար հետ ավելի
տուարեպական թեքում տնի, քան յենթակալական: վերջինս «Շիրակի
քնարահարի» տարերքն է: Հովհ. Թումանյանի լիրիկական փոտանավոր-
ները, նրա պոեմների հետ համեմատում, թույլ գործեր են քնդհանրա-

պէս . նա զգացմունքներ ստեղծող բանաստեղծ չի , այլ «աշխարհ» ներկայացնող : Հետեւապէս սխալ է նրա լիբրէական պիւնտներէ մեջ «զլախ դործոց» վնտրել , ինչպէս անում են վոմանք՝ «Խմ յերգը» աշխարհին համարելով (Լ . Մանիլեյան) : «Աշխարհը» լինելով նրա բնագովառը , նա ընդգրկում է այն՝ սոցիալական զանգվածով և վոչ թէ ինդիվիդուալ լիզացեայի յենթարկելով : Հենց այլ է պատճառը , վոր նրա մոտ անհատի հոգեբանություն չկա , այլ կա անցքերի գինամիկա : Անցքն էլ նկարագրելիս , վորեն մակդիրի միջոցով տալիս է իր վերաբերմունքը : ԿՅԵՐՈՍՍԱՅԺՐԻ յեն պնտմ—«փունջ—փունջ» աղջիկներ : Յերկրադործի աշխատանքը—«հուկն ու փունջ» վար ու ցանք : Հայաստանը—«հաշխարիկ» մեր յերկիրը : Գյուղը—միտք և անում «տխրաղեմ» : Դեվրետը—գնտրում է «ծաղկած» աշիւրը , և այլն :

Ճիշտ է, Թուրքմենյանին ավելի հաջողվում է պատմել և նկարագրել, քան տալ իր զգացումները, բայց և այնպես վերջիններս միշտ ներկայեն նրա գործերում, այս կամ այն չափով։ Սխուսմենյանիվ նրա եպիկական շեղվածքը տալիս է «աշխարհը» գրեթե իրական յերանդամորում, նա գիտեի գիտե և յերեվում թերի եյականը ցույցագրելու կարողություն։ Որինակ՝ չատ բիշ անգամ է նա իր ստեղծագործության մեջ խոսում վաճառականի մասին, բայց խոսած զեպրում տալիս է բնորոշ խորակտերիստիկա։

ՆՅ, բարեկամ, ի՞նչ բանի յեք.
 Ել չեք ասում, թե պարտք ունեք...
 Թուղթ եք տվել՝ վախա լմացեք,
 Ամսթ, արբուռ, ահ ունեցեք...
 Թալան հո չե... մեղք եմ յես ել...
 Ախպիր, հապես բա՞ն եք տեսել՝
 Վոսիկ տա մարդ իրեն ձեռով,
 Չկարենա առնել զոսո՞վ...
 Մրանից հետո չե արի զոս.
 Ու ձեռ մեկնիր աղփառ մարդու...

Թումանյանի եպիկական րեսիլիզմի առանձնահատկությունն էր ինքնին եր նրա հեղինակին և, յուր հայրենի հավիտյալ գրադարանը, որն է տալիս նրա «Երամբելուն» և «Նիկարագուելուն»։ Այն ժամ հարսին մեջ գտան սկեռուրը հեղինակին «Երգ» և անվանված։

Սակայն համարական տարրը ավելի իշխում է բանաստեղծի պոնոգայի բնադափստում: «Տերն ու ծառան», «Քաջ Նազարը», «Քաղաքադնիսը», և այլն, զբաժնում են յերկնորեն զգայացունց թեքումով: Հայտնի չէ, Վոր մանուկներին հեքիաթները զբաղում են ուժեղ զգացու-

Թյուրեների պատճառով : Թուամսյանի հեքիաթների մեջ նկարագրվելու և պատմելու ձերքը, նրա գեղի շխանությունը խոսքի վրա՝ զուգորթաց և առաջ գնում էր ընթերցողներին վորոշ պոպոսամներով վարակելու մտապրոթյան հետ : Պրոդայի մեջ ևլ Թուամսյանը—մնում և Թուամսյան :

IX

Այժմ մի քանի խոսք աշխինքն նախ՝ Թումանյանի մշակման ար-
վեստի մասին, ապա՝ նրա թարգմանությունները արժեքն ու, վերջա-
պես, լեզվերի մշակումը թյան խնդիրը շոշափենք :

Ով վոր իրար հետ համեմատել և թուժանյանի յերկերի տարբեր հրատարակությունները, նա նկատած կլինի լիև ի՞նչքան շատ եր սիրում բանաստեղծն իր յերկերը մշակել, հզկել, ձուլածս դարձնել, արտաքին և ներքին փայլ տալ նրանց : Յեթև իրար հետ համեմատեք Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Բազմի և Պոլսի հրատարակությունները, դուք կնկատեք թե ժամանակի ընթացքում ի՞նչ հսկայական քայլերով և ընթացել բանաստեղծի ղեղարկխտական դարգացումը : Իննսունական լիվտեղանների սկզբում համոզես դառով իրբև զրաեան աշակերտ : Իննհարյուրական թվերին նա արդեն դառնում և զրական վարպետ : Վերտուող :

Բաղական և մի փոքրիկ համեմատութեան անկէ Հովհ. Հովհաննիս-
յանի հետ՝ Թումանյանի առանձնահատկութեանը հատկանշաւ համար։
Հովհաննիսյանի յերկերի տարրեր հրատարակութեաններն իրարից դե-
թէ քան տարբերվում։ «Գրեթէ» յենք ասում, վերսկսեալ հեղինակը
հին դրվածքը մշակելու զեղքում՝ չի զիջում նրա ներքին էութեանը,
այլ մի քանի վաճական շտրիմներ և անում, կամ մեքենայորեն կըր-
ճատման յենթարկում հին վառանգները։ Այդ բոլորը չի վախում վա-
տանաւորի վաճական, իզեոյգրական և կոմպոզիցիոն գեմքը։ Հով-
հաննիսյանն իր յերկերը ստեղծելուց հետո, այլեւ նրանցով քիչ և
դբադվում։ Յեթէ կրկին հրատարակութեան կարիք կա, նա թողնում
և նախկին բնագիրը գրեթէ անխօսիս։ Թումանյանը բոլորովին հակա-
ռակ տիպի ստեղծագործող և։ Նրա մշակման արվեստն ըմբռնելու հա-
մար այս խնդրի վրա մի փոքր հարկավոր և կանոց առնել։

Յերեւոյ տիպի գրողներ կան : Մեկ տիպին պատկանում է Բալթերը : Նա ասում է . յետ վազրի յեմ նման , յեթե մի վստայունով վարձիւ չեմ տիրացեալտում , վորջս եմ քաշվում ե նորից փորձ չեմ անում հարձակ-վելու : Այդ տեսակ գրողները նստում են գրասեղանի առաջ այն պահուն , յերբ ամեն բան գլխի մեջ յեկվիւ վերջացել է , ե մնում է արդյունքը թղթի վրա անց կացնել : Դրանք գրում են արագ ե , ասես , թե գրելիս մեկը նրանց թելադրում է՝ այնքան վաթիկս ե գրելը թոչում գեղի առաջ :

Յերկրորդ տիպի գրողների շարքին է պատկանում Գեորգեն: Նրա սկզբունքն էր՝ տիրապել կրճատելու կարողության, վոր մեծ վարպետություն է պահանջում. ով գուրկ է գրանից, նա կարող է, փոխանակ մաղերը կտրելու՝ գլուխը կտրել... Շատ մեծ է յերկար փորձ է հարկավոր ջնջելու համար, ասում է նա իր քարտուղարին: Բայրընի հակադասակերը լինելով, նա իր յերկերը յերկարորեն մշակելու համբերություն է ցույց տվել: Իր գլխավոր գործը՝ «Փառասոր» նա գրել է մի քանի տասնամյակների ընթացքում, վրձանք հաշվում են 60 տարի: Գոնհարովը իր «Որլյոմով» վեպը գրել է 20 տարվա ընթացքում:

Մշակման արվեստի կոզմից, Թումանյանը պատկանում էր վոչ էթնոֆայլորի, այլ Գեոթեյի տիպին: Նրա յերկերի պոլսական հրատարակությունը, վոչ կատարել մահվանը առաջ, հանդես է բերում մի մշակված պարանկ, վորի վրա շատ է աշխատել պարտիզյանը: Իր գրական զործունեյության 30-35 տարիներին ընթացքում, բանաստեղծը կտրել է մի յերկար ուղի, վորի սկզբում նա մի թոթովախոս էր, բայց վորի վերջում արդեն խոսքի կատարյալ վարպետ է, ինչպես նկատուցինք վերևում:

Թումանյանն իր յերկերը մշակում էր յերեք ուղղութեամբ—վեճա-
կան, իրենց իրական և կամուրջից իայի կողմից :

Վոճի խնդրում նա չառ խառապահանջ էր: Յեղիար պարբերությունները հեռացնելու կարճացնելու, բազմաթիվ քառյակները սեղմելու և հակիրճ ու հավաք մտքեր արտահայտելու արվեստին և նա տիրացել: Հեռագրի դարում Հի կարելի չեղիար պարբերություններով գրել, ասում և Անաստ Ծրանսը: Մեր գյուղի յերգիչը իրագործել և առջև պահանջը և ժամանակը բնթացքում չառախոսությունից անցել ասկավախոսության, «բիշ, բայց լավ» սկզբունքին: Գուցեկին գրած մի նամակում Կորոյենիկոն ասում և հետևյալը. «Յես ուզում եմ, վոր իմ ամեն մի բանը, ամեն մի խոսքը տեղին լինի, հարմար գա. ուսն իսկ ամեն մի Փրայ առանձին վերցրած պարունակի իր մեջ գրվածքի գրչ-խափոր արամադրության կամ մոտիվի արձագանքը»:

Ուրի Հետեւիւ ե թումանյանի մշակումների մեթոդին, նա նկատած կլինի, վոր բանաստեղծի մտահոգությունն հենց ա՛յլ ե յեղել իր վոճը հզեկելու, կոկիլու միջոցին: Նա յեվրոպական վարպետներին հետեւեալով իր Փրազի վրա աշխատեա եր աշխատում, ինչպես նկարիչը իր նկարի կամ քանդակագործը արձանի վրա: Բայց այդպես անելով, նա վոճի մեջ արհեստականություն չեր մտցնում. դրականայնությունը նկատելի չէ նրա վոճի մշակումների ընթացքում. ընդհակառակն, ավելի յարարացնում, հստակում, մտահոգի դարձնում:

Շատ բնորոշ է մի հանգամանք ևս. այդ այն է, վոր թուամայանք մեծ մասամբ մշակել է իր տպագրված աշխատությունները: Մենք չգիտենք, թե նա ձեռագրի վրա ինչպես էր աշխատում, բայց ակներև է մի բան, վոր նա հեշտությամբ մշակում էր իր տպագրված գիրքերը: Իրենք նկատել է, վոր իր տպագրած գործի պահպանություններն ալելի չափ է նկատում, քան ձեռագրի սայթաքումները: Նման կարծիք է ունեցել նաև Անատոլ Թրանսը: Յերկու հեղինակները 10—15 անգամ կորրեկտուրա էլին անում: Գեոթեն ևս նկատել է, վոր ձեռագիրն անձնական է, իսկ տպագրվածը—սուսը՝ հեղինակի համար, ուստի և նա կարողանում է որչեկտիվ վերաբերմունք ցույց տալ գեպի իր լույս ընծայած աշխատանքը: «Յես պետք է մոռանամ գրածս, —ասում է Անատոլ Թրանսը, —վարպետի կարողանամ որչեկտիվ վերաբերվել»:

Այս մեթոդին հետևել է թուամայանք և «Անուշը» գործերի իր գլուխ գործոցը: Մի վոճական նմուշ բերենք այդ պրեմից: Սարոյի և Մոսսու կոխի մասին «Անուշի» անդրանիկ հրատարակությունից մեջ գրել է.

Ընկերներն մեջ որենք է շատ հին,
Վոր այսպիսի մեծ բաղժություն միջում
Չպետք է գետին զարկել ընկերին,
Այլ պետք է անել հարկավոր գիշում:

Յերկրորդ հրատարակության մեջ այս քառատողը սեղմել է և գարծրել յերկտող. կարծ—բայց ազդու.

Ամբոխն առջև իդիթն իր որում
Գետին չի դարկիլ ընկեր իդիթին:

Կյանքի վերջին տարիներում Գոստոյեվսկու վոճը բախական հրդեհ է, կոկվեց և մշակվեց: Բացի հեղինակի հասունացումից, դրա պատճառներն էլ համարվում է այն, վոր ուսու վերադարձը թեև ազդում էր իր գրվածքները կոճը՝ Աննա Գրիգորևիչային, վոր բեմիդոսնի վրա գրում էր, ապա տալիս ամուսնուն ուղղելու: Տպվածի մեջ վերադառնալն, ինչպես հայտնի լի, ավելի նկատելի չեն, քան ձեռագրի մեջ: Գեոթենը, ինչպես հայտնի լի, ավելի նկատելի չեն, քան ձեռագրի մեջ:

Թուամայանք մշակում էր վոճ միայն իր վոճը, այլ և իր իդեոլոգիան: Նրա անդրանիկ գրվածքներն չափերը թույլ կրոնական թեքում ունեն հանգես ևս բերում մի բարեպաշտ, կրոնամոլ, յերկյուղած գյուղացու: Ժամանակի ընթացքում նա թողնում է իր կրոնամոլական յերկերն չափերը. բայց, ի հարկե, վերջնականապես չի կարողանում ազատագրվել դրանցից, վորովհետև նա մի հասարակական դատակարար գաղափարախոս էր, վորի համար կրոնական մատչությունը բոլորում

էր կացության պայմաններից: Կրոնական յերկերը կրճատելով, թուամայանքը դրանց վոզին պահել է իր վոճի մեջ, ինչպես այդ ցույց ենք տվել նրա պատկերավորության մասին խոսելիս:

Բացի վոճի և իդեոլոգիայի բնագավառից՝ թուամայանք մշակում էր իր յերկերը նաև կոմպոզիցիայի կողմից: Հեղինակի տեխնիկան առնելից շատ յերկում է այս բաժնում: Վ. Բրյուսովը շատ խոշոր արձեք է տալիս արվեստի տեխնոլոգիային: «Պետք է նկատել, —ասում է նա, —վոր խոսքի վարպետը, ինչպես և այլ արվեստների վարպետը, որինակ՝ վրձնի վարպետը, յերաժիշտը, արձանագործը, պետք է սովորի իր գործի տեխնիկան: Վստանալով տեխնիկան և գեղարվեստական արձակի տեխնիկան—բարդ գեղեցիկներ են, վորոնք իրենց մեջ պարունակում են մի շարք առանձին ուսմունքներ... Այդ ուսմունքները պատրաստի տված—վերջացած չեն, այլ դրանք զարգանում են մշտապես և յուրաքանչյուր սերնդի առաջ կանգնած են հերթական տեխնիկական ինդիքներ, վորոնք պետք է լուծվեն: Ավելի պակաս բարդ յերկում չի կոմպոզիցիայի վարպետությունը, այսինքն բանաստեղծական նյութը նպատակահարմար կերպով բաշխելու յեղանակը, — դա ևս մի ամբողջ գիտություն է, վոր ունի ինչպես իր անխախտ (?) որենքները, այնպես էլ մշտապես բացվող նոր յեղանակներն ու պրիմները»:

Վ. Բրյուսովի այս կարծիքը ըստ էության ճիշտ մոտեցում է պարունակում գեպի առաջագիշ լսելիքը, թեպետև ինքն իրեն բանաստեղծը հակասում է հիշված «անխախտ որենքներով», վորոնք չեն բղձում նրա կոնցեպցիայից: Բանաստեղծական նյութը նպատակահարմար կերպով բաշխելու յեղանակին թուամայանք տիրացել է ժամանակի ընթացքում: 1890—1892 թ. թ. նա կոմպոզիցիայի կողմից շատ է առաջ տվել ավելորդարանություններին: Թե «Լուսեցի Սաքոն» և թե «Անուշը» ազդարարական շատ տարրեր ունեն, վոր ավելի կարող էլին ուսու զալ Պոռյանի գեպին, քան մի պոեմի... Շուրենհուսերն ասել է, վոր գրողը ճակատագրի պես խառն պիտի լինի գեպի իր յերկատիրությունը: Թուամայանքի խոսությունը ժամանակի ընթացքում է առաջ յեղել և ավարտել նրա գրչին:

Պոլսական հրատարակության առաջարկումով ասված է, վոր բանաստեղծը հատորից գուրս է ձգել «իր հոգիին անհարազատ արտահայտությունները»: Պետք է ասել, վոր թուամայանք իր մշակումներն և կրճատումներն ժամանակ, աշխատում էր «իր զարի բարձրության վրա մնալ»: Մեր լեզվի, գրականությունից և քննադատությունից բոլոր ձևեր բերումները հազվի յեր առնում, հետևում էր սուսը գրական կրթակի-

ներին: Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ պահում եր նաև փորձ ինքնուրույնություն: Որինակ. մեր գրական-քննադատություն մեջ շատ է դուրս գալիս նրա «Իմ յերկր» փոստամուկը, յերաժշտություն տակ է դրվում և յերգում է. բայց հեղինակը իր այդ «գլուխ գործոցը» (1. Ման-վելյանի կարծիքով) հանել է պոստական հրատարակությունը: «Իմ յերկր» մեջ արտահայտված «Բայրենյան» թախիծը՝ կյանքի վերջում՝ բանաստեղծին խորթ է թվացել: Նրան խորթ է թվացել նաև կրոնական և խմբադասական թեքումով ազդամուկական լիրիկան, փոր անխնայ կերպով կրճատել է վերջին հրատարակությունը: Կրճատել է նաև «Պոետն ու Մուսան» լիրիկական պոեման, փորել պոեմիկական թեքումն այլ ևս չէր կարող բավարարել «Բառյակներին» փիլիսոփայական բարձրության հասած «Խմաստուն» բանաստեղծին, առաջնայական խաղաղարարին:

Շուրհենհատերն ասել է, թե՛ շատ ավելի զգուշ է հասկանալի կերպով գրելը: Թուժանյանի միտումը՝ իր բոլոր մշակումների ընթացքում՝ այդ հասկանալի գրելու արվեստին տիրանալն է յեղել: Պուշկինը և Հայնեյի մանուկներն անգամ կարգում է հասկանում են: Թուժանյանն ևս մատչելի չէ նման ասումով. մտքի խորությունը նրա մոտ հանդես է գալիս անսպասելի ձևով, նույնիսկ պարզունակ. ամենաբարձր արտույտիցը նա արտահայտում է հետևյալ մատչելի լեզու-նակով.

Մի հավք գարիլի յես մի ուր.

Թո՛ւ՛մ, դնաց վիրավոր:

Թո՛ւ՛մ է միշտ իմ մտքում

Թե՛վը արնոտ ու մուր:

Այս կարճ գրելը շատ ժամանակ էր պահանջում, պահանջում էր կյանքի և արվեստի յերկարամյա փորձ, փորին վերջապես տերացավ բանաստեղծն իր գրական կարիերայի վերջում: Մշակելու և կրճատելու աշխատանքը հեղինակի համար ամենամեծ գործն է. հիշեցրել ենք արդեն Գեոթեյի կարծիքը, թե՛ յերբեմն մտքերը կտրելու փորձերն կարելի չէ գլուխը կտրել: Դա շատ ճիշտ կարծիք է. գրականություն պատմությունն ևս ավել է փառսեր, փորնք ցույց են առել և փոր գրողի կարծիքը միշտ էլ անխալ չէ իր յերկրի մասին: Դրա պարզ ապացույց Գոգոլը: Թուժանյանի կրճատումներից մի քանիսի վե՛ր կարելի չէ վիճել. որինակ՝ նա թերադատահատել է իր «Պոետն ու Մուսան», դուրս ձգելով իր յերկրի վերջին ժողովածուից: Բայց քննադատական մեթոդ-գործողական տեսակետից՝ բանաստեղծը դատել էր ինքն իրեն և նրա կրճատումներն ու մշակումները մեծ մասամբ արդարացի չեն: Վերջ

վերջն «Իմ յերկր» Բայրենյան թախիծը և «Բանաստեղծն ու Մուսան» Բայրենյան պոեման նրա համար սկզբունքով հարապատ յերևույթներ չեն. մի գեղեցիկ «Իդեան», մյուս գեղեցիկ՝ «ձեզը» նրան խորթ են: Կարելի չէ նաև վիճել այն բանի վե՛ր, փոր Թուժանյանը կրճատել է իր «Մասունցի Դավթի» մեջ վերջինիս մանկական չարձախությունները վերջնական խմբադասության ժամանակ: Ժողովրդական վեպի հեղինակ-ները սիրով և յերկարորեն պատմել են այդ չարձախությունների մասին: Պատմական տեսակետից շատ նշանակալից և բնորոշ են մանուկ Դավթի դաժանությունները, միամտությունը, ապահով մարդու անփութությունը: Սակայն այդ բոլորը Թուժանյանի Դավթին չեն ստացում և ավերում են նրա մտահղացումը, ուստի և նա վերջնականապես հրաժարվել է Դավթի չարձախություններից:

Բանաստեղծը հրաժարվել է նաև իր անփորձ գրչի վարժություն-ներից, ինչպես են «Մեհրի», «Ալեք», «Նահատակ», և այլն, փորն-ցով նա գրական հրապարակ իջավ: Հրաժարվել է նաև կլասիկ գրա-կանություն և հայաց ճին պատմության համախալի մեջընդմեջներից և հիշատակումներից, մի գիծ, փոր այնքան հատուկ է Հովհ. Հովհաննիս-յանին, ինչպես տեսանք իր տեղում:

Յերբ Թուժանյանը քսաներորդ դարու սկզբին յույս բնծայեց թիֆ-լիսում իր յերկրի ամբողջական ժողովածուն, այդ ժամանակ, արդեն նա այնքան խիստ էր գեղել ինքը, փոր իր յերկրի գրեթե կեսը բացա-կալում էր նոր հատորի մեջ: Դա շատ հազվագյուտ յերևույթ է: Մենք հեղինակներ ունենք, փոր նոր հրատարակության մեջ կամ վո-չինչ չեն ջնջում, կամ անշան հազավումներ են անում. որինակ. Հով-հաննիսյան, Շիրվանզադե, և այլք:

* * *

Այժմ մի քանի խոսք ասենք Հովհ. Թուժանյանի թարգմանություն-ների մասին:

Թուժանյանը այն գրողներից է, փորնք թարգմանությունը հա-վասար արժեք ունի նրանց ինքնուրույն ստեղծագործության հետ: Այս իմաստով նրա հետ կարող են մրցել միայն Աղայանն ու Հովհան-նիսյանը, մանավանդ վերջինը, փոր թարգմանությունը մեքենայական մի գործ չէ, այլ վերաստեղծություն, ինչպես ասել ենք:

Յեթե Թուժանյանի յերկրի մոտյուն լինելու կամ արժեքի մա-սին խոսք լինի, անպայման պետք է ասենք, փոր նրա ուժեղ կողմը պոեման ու թարգմանությունն է:

Բանաստեղծի գրեթե բոլոր թարգմանությունները նրա ինքնուրույն

յերկերի կամ բովանդակութեան կամ ձեռքի, ավելի շուտ՝ այլ՝ յերկու
կերքն ունեն իրենց վրա:

Մենք արդեն տեսանք, թե իր ինքնուրույն յերկերի մեջ թուաման-
յանը հակադրում էր գյուղի ներկան և անցյալը՝ զսփաստական չեղար
վերջինի վրա գնելով: Ռյուսկերտից մի յերգ և թարգմանել, վարի մեջ
ըստ եյության նույն հակադրութեան և անում: Յերբ հայրենի դաշ-
տերից բանաստեղծը հեռանում է—

Յերբ վոր հեռացա, ա՛խ, յերբ հեռացա
Լիքն եր վողջ ու չեն,
Յերբ վոր հեռ դարձա, յերբ վոր հեռ դարձա
Դատարկ եր արդեն:

Տեխնիկայի պրիմիտիվ զարգացումը ֆիզիկական ուժի կուլտ և
ծնում: Այդ բանը մենք տեսանք Ղ. Ալաշանի մոտ, վոր թե իր բանաստ-
տեղծական գործերում և թե մեմուարներում («Եմ կյանքի ղլխավոր
դեպքերը») մանրամասն կերպով յերգում ու նկարագրում և ֆիզիկա-
կան ուժի արժեքը գյուղացու համար. «Ջանով սղա յե», սա ամենա-
մեծ զոլասանքն է վարեն յերիտասարդի համար ըստ Ալաշանի և նրա
հասարակական գանգավածի:

Թուամանյանի մոտ ևս նույն մտայնութեան և տիրում. Կոլցովից
արած մի թարգմանութեան մեջ (« Գեղջուկի մտորմունքը»), թուաման-
յանը գրում է.

Պախտս սրի հեռ
Միմիայն մի գանձ՝
Բարի նման ուժ
Տրվալ ինձ հերբս.
Բայց, ախ, հենց են էլ
Ոտար գոներում
Կերան մաշեցին
Դարդ ու ցավերս...

Տեխնիկայի այդ առաջնային վրա դանդաղ-գյուղացու համար ամե-
նամեծ աջակցութեանը «Ֆիզիկական կոտորակային» է և նրա ամենա-
խոշոր թշնամին մենակութեանը—ընկերից, յեղբորից, «հարաքաչից»
բաժանվելը: Այս մտայնութեանը տիրող է թե Ալաշանի և թե թու-
ամանյանի գյուղացու մոտ. մեր բանաստեղծի թարգմանութեանները
մեջ արտահայտութեան և գտել այդ վա՛խը մենակութեանից:

Բայցի այդ վախից, բանաստեղծի թարգմանութեանները մեջ ար-
ձագանք է գտել նաև գյուղացու հակումը գեղի իր տունը, իր ոջախը:

Մենք տեսանք, վոր թուամանյանի մոտ տիրական է այդ գլխացումը, նույն
խակ կյանքի վերջում գրած քառյակների մեջ նա յերազում է իր Լու-
սին, իր տունը, իր հանգն ու արտաւանները (տես «Քառյակներ»,
§§ 3, 20, 21).

Ո՞վ է ձեռքով անում, ո՞վ,
Հեռվից անթիվ ձեռքերով՝
—Ձան, հայրենի անտառներ,
Դուք էք կանչում ինձ ձեռք քով:

Հիմա տեսեք թարգմանութեան մեջ ի՞նչ և ասում.

Հայրենի դաշտեր, սրբազան դաշտեր,
Ախ, վանց եմ ուզում,
Ձեր գրկում մին էլ, ձեր ծաղկում մին էլ,
Թուզեմ յերազում:

Մի այլ տեղ՝ գյուղացի աղան գնում է աշխարհ ման գալիս, վե-
րագնանում տուն—ամենից լավը մեր խրճիթն է համոզումով... Սա
արդեն Մուրացանի Պետին է, վոր Բաղուն թողնում է և վերագնանում
Չիրուխլու՝ ականջը դինջ ապրելու համար:

Այսպես, ուրեմն, մենք տեսնում ենք, վոր թուամանյանը թարգ-
մանում էր իրեն սոցիալապես հարադատ հեղինակներից, ինչպես այդ
անում էր նաև բանաստեղծ Հովհաննիսյանը: Նկատել են, վոր ժուկով-
սկու թարգմանութեանները «գրչի վարժութեաններ են»: Նա, որինակ,
թարգմանել է Բայրենից՝ առանց նրան սիրելու... Այդպես չե վարվում
թուամանյանը, վոր թարգմանելի հեղինակի ոժանդակութեամբ ինքն
իրեն պարզում է, այսինքն՝ թարգմանելու ժամանակ էլ ղեկավարվում է
ինքնուրույն ստեղծագործութեան մեթոդով կայով, ավելի շուտ՝
սոցիոլոգիկայով: Ուստի գրողներից այդպես էր թարգմանում, որինակ,
Լեւոնտովը...

Հոմանք նկատել են, վոր թուամանյանը թարգմանելու ժամանակ,
յերբեմն բնագրից չեղվում է: Մեզ թվում է, վոր նա այդ կերպ վար-
վել է դիտմամբ, աշխատելով առ բնագրի արաւաղյությունն ու տակը
և վնչ թե ստույգ պատճենը, ճշտութեանը: Վալերիյ Բրյուսովը հենց
այդ պատճենն է անում բանաստեղծ-թարգմանից. — թարգմանելը պար-
տաւոր է վնչ միայն մոտանալուրի իմաստը և չափը վերարտադրել,
սափսր և վնչ միայն մոտանալուրի իմաստը և չափը վերարտադրել,
այլ և նրա չարահայտական կատարելագործը, նրա պատկերների սխա-
տմը, նրա հնչյունադրերը: Այդպես է վարվել Ալաշանը «Վտակի ձկնիկը»
մը, նրա հնչյունադրերը: Այդպես է վարվել թուամանյանը «Ջրահեղձը» և «Որդի
յերգը» թարգմանելով:

Թուամանյանն ինքը վերին աստիճանի խոտապահանք էր թարգմա-

նույն ինչպէս նկատմամբ: Նրա կարծիքով՝ թարգմանական յերկը վաղ ապակյա ամանի մէջ զըմամբ վարդ է. տեսնում եք աչքով, բայց հոտը չեք զգում: Այդ տեսակեալից՝ բանաստեղծութեանն առհասարակ անթարգմանելի յէ. լավագոյն դեպքում—պետք է նոր յերկ տա թարգմանելը. «Բառերն ու մտքերը աշխատեալ են սերտ հշտալում՝ միմյանց հետ,—ասում է մի ոտու գրականագետ,—վոր փոխելով մեկը՝ փոխում ես և մյուսը. իսկ փոփոխումը դաժանութեան նախադասն է...»: Թումանյանը չէր դաժանում, վարդահետեւ սոցիալատես հարադատ է յին իր թարգմանութեան նշանին ու ձեռն: Նա, իրոք, թարգմանելով՝ նոր յերկ էր տալիս՝ այնքան ինքնուրույն զրոյժ էր զնում իր վերաստեղծութեան վրա: Բնագրի հետ նա մրցում էր և աշխատում նրան հափստարկել. հաճախ նա հասնում էր նպատակի, ապրով բնագրի արժանիքներին հափստարդոր ստեղծագործութեան, Պուշկինի խոսքով ասենք՝ յերկին «յերկրորդ անգամ կանք է պարզեցում»... Յեւ զա այդպէս է, վարդահետեւ այն բոլոր թարգմանութեանները, վոր Թումանյանը աւրել է, մի դարձանալի գուղաղելութեամբ՝ թարգման են հանդիսանում նրա զգացումներին և հույզերին: Մի նմուշ ես բերենք: Նախ թարգմանականը.

Կուգեյի հալվել, ձուլվել իմ յերգին,
Ու այս տողերում թաղնովել ծածուկ,
Վոր յերբ կարդայիր մի սր, իմ անդին,
Կարող լինեյի անտես, կամացո՛ւկ,
Ամեն հնչյունի, ամեն խոսքի մէջ
Դիպչել շուրթերիդ, համբուրել անվերջ...
Ապա՝ ինքնուրույնը.
Յեւ ի՞նչ է սիրո իմաստը վերին,
Ի՞նչ յերջանկութեան խորհուրդը խորին,—
Հալվել, միամալ,
Իրեն մոտանալ...

Թումանյանի յերկերի մեռյալ լինելու, կարճ կամ յերկար ապրելու ինդիքը զնելով, պետք է ասենք, վոր այս բաժնում ճշմարիտ է մնում Բելինսկու խոսքը, թե՛ զրոյի ամենամեծ քննադատը—ժամանակն է: Այնչափ, վորքան մեր գյուղը տնտեսական և սոցիալատես փոխի իր բնույթը, այդ նույն չափով եւ Թումանյանի գյուղը դառնալու յեւթառմական հո՛ւշ:

Բանաստեղծի ընդգրկած հասարակական զանգվածը պատմութեան

յերկը զըմբելով, վորոչ չափով պատմական և դատնում նաեւ այդ զանգվածի յերկան պատկերացումը: Թումանյանի յերկերը չի կարելի առաջնորդ դարձնել մեր ապագա գյուղը ճանաչելու համար: Բայց կան մի քանի հանգամանքներ, վորոնք հասարակական և գրական տեսակետով, այսօր արժէքավոր են զարմնում Թումանյանի ստեղծագործութեանը:

Նախ՝ բանաստեղծը զերագանցորեն ապացուցել է, վոր գյուղական կյանքի հետամոնացութեան արդյունք է անտեսական հետամոնաց պարզացման: Այստեղից բխում է այն հասարակագիտական յեզրակացութեանը թե՛ գյուղացու մտայնութեանը փոխելու համար, պետք է վտակել նրա հաճախ անտեսութեանը:

Յերկրորդ՝ մի բյուրեղացած և զարեւով մշակված հասարակարգի յերկը լինելով՝ բանաստեղծը ավել է գրականորեն ցայտուն դեմքեր ու փիճակներ ճիշտ այնպէս, ինչպէս ոտու գրականութեան մէջ կլասիկները պատկերացրել են կարվածատիրական հասարակարգի բյուրեղացած և զարեւով մշակված դիմագիծը:

Յեւ յերկրորդ՝ լինելով կլասիկ, բանաստեղծը մտաւելի յէ մեծի և փոքրի համար: Յեւ նա մեծերի համար հնանա յէլ, այնուամենայնիւ՝ դեռ յերկար ժամանակ կանա մանկական ընթերցանութեան համար հետաքրքիր հեղինակ: Իսկ նրա յեզուն, վոճը, պատկերավորութեան պրիմները շատ մեծ հարստութեան են իրենց մէջ պարունակում մեր նոր գյուղագիրներին ուսումնասիրութեան և ուսումնասիրչան համար: Այդ տեսակեալից՝ ինչ, վոր Թումանյանը ասել է Հայնեյի մասին, գուցէ, ճիշտ լինի նաեւ Թումանյանի նկատմամբ: «Հայնեյի յերկերը, —ասում է գերմանացի քննադատը,—սիրով կարդացել են պատեր, սիրով կարդում են նաեւ թոռները»:

Թումանյանի գյուղացին յենթարկված է բնութեանը, ուստի և վերջինս այնքան ամուր տեղ է բռնում բանաստեղծի պատկերավորութեան շնագովաստում: Հաղթահարելով բնութեանը տնտեսական միջոցով, նոր գյուղացին Թումանյանի մոտ կտեսնի իր զարգացման յերկը և այն թուիչը, վոր նա արել է «անհրաժեշտութեանց զեպի ազատութեան»:

... Գալարվում է զիժ Դեմիդով մոլի,
Խլաղար թոչում քարերի գլխով,
Փրփուր է թրում անցուց յերախով,
Թքում ու զարկում մեռու ափերին,
Փնտրում է ծաղկած ափերը հին-հին,
Ու գոռում զիժ-զիժ,
Վա՛ւ-վի՛ւշ, վա՛ւ-վի՛ւշ...

Նոր գյուղացու Դեմիդովը ալի ևս չի քնտրի հին ափերը, հին նախ-

նախնաությունն ու սարկությունը, այլ եկեղեցական ու մատակարար-
չեւութիւնը ամբողջովն չափազանց կրօնականութիւններն, նա իր այդ ուժից
հզամեղ «յոսեփոս» կը պարծնէ՝ տեր իր վիճակին և բնութեան ուժերին
միանգամայն...

Բանաստեղծը «խաղաղ սրեր» և «ուրախ» յերգեր և յերազել իր գյու-
ղացու համար, բայց նրա համար մութն և յեղեւ այն ուղին, վեր տա-
նում և գեղի իր անըջած ապաղան:

Այնտեղ, մեր հոգու սուրբ հայրենիքում,
Խաղաղ սրերի պայծառ լուսի տակ
Ապրում ես սերը, ժպիտը ծաղկում,
Աւրախ յերգերը թնդում ներդաշնակ:

Յերապելով ապաղան, Թումանյանը դժգոհ և յեղեւ իր աղբիւր ժա-
մանակից: «Պաղ և այս կյանքն ու տխուր», ասում և նա և դրա հետ
միասին սոցիալական բողոքի վորոշ հակում: Գուցէ տալիս: Բանաստեղ-
ծի յերկերը արժեքաւոր են գաղտնի նաև այդ բողոքի շնորհով:

«Տրամալի աշխարհից» նա ուզում էր գուրս դալ և «անտխրական
աշխարհը» թեմաիտել: Կար բուռն փափաղը, բայց չկար վերջինս իրա-
զործելու պարզ գիտակցութիւնը: Այդ հանգամանքը Թումանյանի
յերգերին տալիս է վորոշ բովանդակական գունավորում, վոր նրանց
գրական պակասութիւնն և, անպայման:

Այդ բոլոր պլոտներով և միոտներով՝ Հովհ. Թումանյանը մնում
է մէջ գյուղացիական գրականութեան ամենախոշոր գեղքը, վորովհետեւ
մեր հին գյուղը վոշ միայն նրա մոտ պատկերացում է դասցել («Գրա-
կան արժանիք»), այլ և միտում և ցուց տվել դուրս գալու լծացումից
և թեմաիտելու գեղի լավագոյն ապաղան («Հասարակական արժա-
նիք»):

X.

Այժմ տեսնենք, թե ինչ գրական ազդեցութիւններ և կրել Հովհ.
Թումանյանը հայ և սօսար գրականութիւնից:

Մենք կարծում ենք, վոր բանաստեղծը շատ լուրջ, տեղական և
սկզբունքային կամ ինչպէս ասում են, սրգանական ազդեցութիւն և
կրել յերկու տեղից կամ աղբիւրից. նախ՝ մեր ժողովրդական բանա-
հյուսութիւնից, ապա՝ Ղ. Աղայանից: Վերջինս մեծ հիացմունքով և
հանդիպել Թումանյանին՝ գրական ասպարեղ իջնելու պահին. «Նորե-
րումս փթեց մի նոր ծաղիկ, — գրում է Ղ. Աղայանը մեր բանաստեղ-
ծի Բ. Հատարիկի առթիւ՝ — անուշահոտ և համեստ, ինչպէս վճիռ
աղբիւրները ամբողջովն բուսած մանրակը»: Այդ կարծիքը հայտնիուց

տալ, նա Թումանյանի յերկերը, սկզբնական վտանգաւորները սիրով
ազգայնել և իր խմբագրած «Աղբիւրում»:

Առայժմ մի կողմ թողնենք ժողովրդական բանահյուսութեան ազդե-
ցութեան խնդիրը և փոքր ինչ կանգ առնենք Աղայանի և Թումանյանի
գրական կապի վրա:

Յեր 1911 թվին մեռավ Ղ. Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը
նվիրեց նրա հիշատակին մի հոգիւմ, վորի մէջ շատ ցայտուն գծերով
պատմում էր այն ներքին, հոգեկան, ինտիմ կապի մասին, վոր գոյու-
թիւնն ու տնեցել յերկու բանաստեղծի միջեւ: Նրանք, ինչպէս յերկուս
է, մի «հոգի յեն յեղեւ յերկու մարմնի մէջ». ասանց խոսելու իրար
հասկացել են և նույն խի հեռից հետո իրար վիճակով են ապրել:
Հոգիւմից փոքր ինչ միտակցութիւն էր բուրում. բայց հենց այդ միտակ-
ցութիւնը, ինչպէս ասել ենք, բնորոշ և յեղեւ թե Աղայանի և Թումանյանի
աշխարհայացքի համար գուտ հասարակագիտական խմայտով:

Հովհաննես Թումանյանի առաջին հատորիկը մեր լիբրարի քննա-
դատութեան պաղ վերաբերմունքին հանդիպեց մասամբ նրա գուտ ող-
գադրական բովանդակութեան, ապա գրական լեզվի գալաւորանու-
թիւններով խճողմած լինելու համար: Այդ յերկու կողմից և Թուման-
յանը շարունակում էր Ղ. Աղայանի գործը:

Թումանյանը յերկու շարունակելու վոշ միայն իր նախորդի գործը,
այլ և նրա բնավորութեան գյուղացիական դիմը: Այդ բանը յերկուս
է յերկուս մասին հիշողութիւններ գրող մեր հեղինակներից վոմանց
ցուցմունքներից: Թումանյանը Թիֆլիսի գրական շրջաններում ճանաչ-
վել և իրելով Աղայանի «հոգեւոր սան» և մինչև կատարյալ հասունու-
թիւնն ասանալը միշտ էլ գեղարվեստի և վերջինիս կողմից: Նրանց բնա-
վորութեան հատկանշական կողմերից էր «գարմանալի հյուրասիրութիւն-
ներ», ընթերցասիրութիւնը և խոստովահանութիւնը գեղի գրական
խոսքը: Յերկուսն էլ քիչ են գրել, բայց վորակով ավելի բարձր գրա-
կան ժառանգութիւն են թողել, քան մեր շատ արտադրող հեղինակնե-
րից վոմանք:

Թումանյանի գրած հիշողութիւններն Աղայանի մասին, վոր նա
հրատարակեց վերջինիս մահից անմիջապէս և վորի մասին մենք քիչ
վերել խոսեցինք, — ցուց են տալիս, վոր այդ յերկու հայ գրողների
ընկերութեան սրնակը պատկանում է պատմական այն հազմագյուտ
ընկերութիւններին թվին, վոր հայտնի յեն, ինչպէս Լյութերի և Մե-
լանիստինի, Գեոթեի և Շիլլերի, Մարքսի և Ենգելսի, և այլն ընկե-
րութեան փաստերով: Նկատման և, վոր այդ բոլոր ընկերութիւնների
մէջ անկեղծը Մարքսի ընկերութիւնն և յեղեւ Ենգելսի հետ, վորովհետեւ

Այս թերը Անանիստանին թող ժարդ էր համարում, Գեոթեն Ծիլլերից իրեն բարձր էր դասում, մինչդեռ Ենգելյար Մարքսի alter ego-ն էր։ Կարծում ենք նման կապի և գոյություն ունեցել Թումանյանի և Աղայանի միջև, թեև միասնական ստեղծագործության փաստեր, ինչպես տվել են Գեոթեն ու Ծիլլերը—մենք չգիտենք։ Վերջիններս միասին գրել են մոտ 600 էպիգրամ։ Գեոթենն ասում է. «Շատ յերկառոցեր մենք միասին ենք կաղմել։ Հաճախ հիմնական միտքը իմն է յեղել, իսկ վստանալուրի ձևը Ծիլլերինը, յերբեմն էլ յեղել է հակառակը. վստոչ ղեպերում մեկ տողը յես եմ գրել, մյուսը—նա։ Ինչպես կարելի չե այտուղ վորոչել իմը և քոնը»։ Յես կորցրի իմ կեսը, ասում է Գեոթեն Ծիլլերի մահվան առիթով։ Ով կարդացել է Թումանյանի հիշված հոգվածը, նա յեղ կգար նման յեղրակացության, թե Աղայանի մահով մեր բանաստեղծը գերեզմանն է իջեցրել իր կեսը...

Այդ անձնական սերտ կապը իր հիմքում ուներ յերկառի սոցիալական գիմազիի նույնությունը։ Թումանյանը շարունակել է Աղայանի դործը, և շատ ապրումներ ու գիտություններ և նա հանդես բերել, վորոնք իր ուսուցչի մոտ կամ չկան կամ սողմնային ձևով են գրված։ Բայց և այնպես յերկուսն էլ սկզբնապես ունեցել են նման սոցիալական վործ, յերկուսի համար էլ ժողովրդական բանահյուսությունն է յեղել մշակման անսպառ շտեմարանը, և զրա հետ միասին, յերկուսն էլ վերջիվերջ հանդել են մի յուրահասուղ տոյստոյականության, վոր մենք տեսնու ենք Աղայանի մոտ և պիտի տեսնենք նաև Թումանյանի ստեղծագործության մեջ։ Մենք տեսանք նաև Աղայանի գրվածքներում ֆիգիլական աշխատանքի կուլտ. նման գիծ մենք նկատեցինք նաև Թումանյանի յերկերում. տեխնիկապես հետամնաց գյուղացին «ֆիգիլական կոտլեբացիան» գարձնում է իրեալ։ Դրա հետ միասին այդ գյուղացու մասյնություն վրա իշխել է սկսում վորոչ կրոնամոլություն, վորի պատճառը նրա անտեսական անհարակությունն է, ինչպես առաջինք վերել։ Այդ բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ մեզ համար պարզվում է այն շատ պերճախոս փաստը, վոր Աղայանը վոչ միայն մեծ գովասանքով է գրվատել Թումանյանի գրական յերախայրիքը, վոչ միայն ինքնն է յեղել, վոր տարածել է Թումանյանի առաջին տաղարված փոստալուրը, այլ և մահվանից մի քանի տարի առաջ գրած մի հոգվածի մեջ նա վեր է հանում իր աշակերտի արժանիքները. «որինակ՝ ղովում է նրա «գոհար-առակաները», «գեղեցիկ պոեմները», «հաջող թարգմանությունները», «պարզ, սահուն և ժողովրդական լեզուն», վոր «պատկերավոր է, հարուստ և բնուրդը բարձրվածքներով», մի խոսքով՝ «Թումանյանը նորագույն բանաստեղծների մեջ ամենատիրված հեղինակն է»։

Ուսուցիչը աշակերտի մեջ վոչ մի պակասություն չի գտնում։ Ինչպես յերեվում է, նման կարծիք ունեցել է աշակերտը իր ուսուցչի մասին։ Վոչ միայն կարծիքների միանմանություն գոյություն ունի, այլ և գյուղացու անտեսական վիճակի գեղարվեստական ցուցադրությամբ նրանք միասնական ֆրոնտ են կաղմել։ Մենք գիտենք, վոր Աղայանը իր «Յերկու քույր» վեպի մեջ ինչ թանաթ լեզու է բանեցրել թափաղություն գեմ. աշակերտը ուսուցչի արձակիմ տվել է հետվայր չափածո բնույթը.

Եստեղ մեզ մոտիկ թափաղներ ունենք,
Ամենքս, իմացի՛ր, տատր տեր ունենք,
Փսրենքն ողողած, ժախկները թողած,
Կոները կանթած կտերը կանգնած։

Մեկն մեր գյուղում մի թիզ հող ունի,
Թքես մի ծերից մյուս ծերը կրնկնի,
Վոչ ինքն է վարում, վոչ տալիս մեկին,
Բուռն է հափաքել գյուղացու հողին։

Գնում է ուրիշի աղյուսներ տանում,
Թաքուն հավաքում իր հանդն է անում,
Այգուկով քում իր հանդի միջից,
Շտրաֆ է առնում անմեղ տիրոջից։

Պարում է ձմեռն հարսանիքներում,
Կամ մեծավորի թեփչի յե լիզում,
Մինչև մի քանի շահի յե ճարում,
Են էլ տանում է լավում թիֆլիզում...

Թափաղության դեմ Աղայանի և Թումանյանի գյուղացին կրում վում է նման մեթոդով. Արյուսմանը և Չառին սպաղակ են գտնում։

Յուրահասուղ ըմբռնումով «հերոսությունը» յերկու հեղինակի «խղեսան» է յեղել. Աղայանի բոլոր գրվածքների հիմնական դործող գեմքը բնությունից «ոժտված մարդն» է։ Այդ ոժտված մարդկանց ուսերի վրա յե գրված հասարակական դարգացումը։ Ոժտված մարդու աղբ թեորիան մանր-գյուղացիական բնույթ է ստանում Աղայանի հաքիթներում, ուր դասակարգերի հաշուության դործը գրված է առաջին պլանի վրա. «որինակ, թաղավորի և նախընտ պաղը, և այլն։ Բացի դասակարգերի համերաշխությունից Աղայանը քարոզել է նաև բարեգործություն՝ իբրեմ հասարակական շարիքների սպեղանի։ Ոժտված մարդու տեսությունը, դասակարգերի համերաշխության վորոչ քարոզը, բարեգործության ջատագովումը—այդ բոլորն այս կամ այն

Հախտը արձագանք է գտել Թումանյանի գրական գործունեյութի վրայ: Երբ նամակները մինչև այժմ հառապաբակված հատվածներում հառ փաստեր կան այդ բոլոր տվյալները սպառնացելու համար:

այն ներքին՝ սոցիալական և հսկանապահ արգելափակումներով հարգելի է համարվում, որ դուք չեք ցուցաբերում ունի յերկու հեղինակներին միջև: Շատ բնորոշ է, վեր-
թույնացանքը ուղիղորդում է այն զբաղմունքները, ինչ վեր իր ուսու-
ցիչը: Բնորոշ է նաև ժողովրդական բանահայտության նկատմամբ նը-
բանց հանդես բերած միանման վերաբերմունքը: Յերկուսն էլ հանդես
են յեկել իրենց սոցիալական իմբակցության ծանր վիճակի մոմենտ-
ներում, ուստի է յերկուսն էլ միասնակ սոցիալական եռապներ և մի-
սրինակ մոտեցում են հանդես բերում զեպի ժողովրդական «բան ու
բանը»: Յերկուսն էլ զաում, մարբում, հզկում են ալը՝ վեր հանելով
իրենց հասարակական տմբողջի ստեղծագործական զհարները: Ալը
կողմից նրանց մեջ նման զծեր շատ կան. թումանյանը կարող է կրկը-
նել Տոլստոյի խոսքը, վոր նա տեսի է Ռուստոյի մասին. «նրա շատ էջերն
ալեքան ինձ հարազատ են, վոր ինձ թվում է թե զբանք յես եմ զբել»:
Ալյայանի զովասանքները թումանյանի ստեղծագործության մասին մեկ
բերում են այն յեղբակացության, վոր նա իր աչակերտի մեջ տեսել է
սեպական շնորքի ծաղկումն ու զարգացումը, իր յեսի շարունակու-
թյանը... Ալյայանը զրել է իր «ինքնուրույն» «ճախարակը», Ռու-
մանյանը զբան արձագանքել է «ժողովրդական» «ճախարակով»:

Լուսնյակը դուրս է յեկել,
Սէքերին լույս է յեկել.
Լուսնի լուսով մանեմ յես,
Սօխտակ շոտեր անեմ յես,

Աղքատ սրով ու լացով
Վարբեր պահեմ մահաժող...

Շատ հետաքրքրական է նկատել, Վոլ Ծոխատյը որոս ժողովրդա-
կան բանահյուսությունը մշակելով, աշխատում է միշտ իրար դեմ հան-
դիման կանգնեցնել յերկու սկզբունք.— բարին ու չարը: Բարին միշտ
հաղթանակում է: Աղաքանի և Թումանյանի մշակումները մեջ ես—
չարի վերջը արագիբական է... Ծոխատյը նահապետական գյուղացու

աւետախերսի վրա էնդհնելով, քարոզելով «արդար» շինական կենցաղա-
վարութիւն, ընդգլցելով պոլիթիական պետութեան ճշմունքներէ զեմ «մի
կալ հակառակ չարին» նշանաբանով, — բնական եւ, վոր մեր հեղինակներին
պետք է ներշնչէր իր ստեղծագործութեան վորտէ շրջանի նկատմամբ
համակիր վերաբերմունք: Մենք ալ ըստ սեռի ենք Ազալանի մոտ,
այդմ տեսնենք թուամայանի յերկերում:

Տոլստոյի աշխարհայացքի մեջ թուժանյանին պիտի գրավեր նա-
հապետական գյուղացու, կենսահայեցողության գրովատումը և կապի-
տալիստական հաստրակարգի տնտեսական և բարոյական հիմունքնե-
րի քննադատությունը: Անկեղծ ընտելյան դովքը և շոգեկտաքի ծխի գեմ
ընդգլգումը, — սա այն լալտմոտիվն է, վոր ամէլի ցալտուն կերպով
պատկերացնում է յերկու կուլտուրաների ընդհարումը և Տոլստոյի հա-
մակրանքների նժարի ծուռժը դեպի նահապետականությունը: Այգպի-
սի անտիթեզ գոյություն ունի նաև թուժանյանի մոտ — Լոուս ան-
յեղժ բնությունը և շոգեկտաքի ծխի ամէրումը — հեղինակի համակը-
բանքի նման ինքումով: Կակայն, պետք է ասել, հայ բանաստեղծի ու-
սուս վիպասանի գաղափարները բոլոր կետերում իրար չեն գուպաղի-
պում, ամէլի չուտ՝ իրար չեն ծածկում: Տոլստոյը նահապետական գյու-
ղացու իդեոլոգի գառնալով, ժխտեց զիտություն և արվեստ, վորոնք
նման պրիմիտիվ զարգացման աստիճանի վրա կանգնած հանրային խմ-
բակցության համար պիտանի չէլին: Թուժանյանը զիտության և ար-
վեստի դեմ չէ, և նա կուղենար գյուղը բարորիկ վիճակի մեջ դնել
պատվելով «լուսավորության», ալիքն կապիտալիզմի դրական կողմե-
րից և վտարելով նրա բացասական կողմերը: Ալիքն մի մանր-բուր-
ժուական ուսուլիսի կողմնակից էր նա, ինչպես և Ղ: Ազալանը, վոր
իր «Ժամանակակից ատենախոսության» մեջ լուսավորություն է մուծում
գյուղը՝ ատանց ալ լուսավորության «արատների»: Լավ կլինէր վերա-
դառնալ անցյալին: Բայց յերբ զա անհնարին է, բնդունենք նորը,
խմբադրելով վերջինս բարության և բարեգործության ոժանդակու-
թյամբ — ահա՛ թուժանյանի կոնցեպցիան, վոր մասամբ միայն գու-
պաղիպում է սոլոսոյականության, մի վտաքով կանգնած մշալով
նրանից դեպի գուրս: Նեղ իմաստով «Հողի իշխանության», նա-
բողնիկական պրիմիտիվիզմի կողմնակից չէ բանաստեղծը, վորի յեր-
կերում հաճախ ցույց է արված «ազաթի» կոշմարային հատկություն-
ները, վորոնց ասած խոսնի էր ծխում իր «մեղքերը քալող» ուսու վիպու-
գիր աղնիականը...

կից չէր թուամանյանը, այլ և գյուղացու ծայր աստիճան համբերատու-
բությունը նրա համար խոտելի չէր: Այս կետում ևս Կարաառայեցիները
չերգրէր տարբերվում և Չառինների ըմբոստացումը չերգող բանաստեղ-
ծից: Ճիշտ է, դա գրեթե մի եպիգոդ է նրա ստեղծագործությունից մեջ
և մի կրտստ մնացած չերկի («Հառաչանք») մի համաժամ և սոսկ, բայց
և աքսպես սոցիալական բողոքի վորոշ շարքիներ մենք տեսնում ենք թու-
մանյանի դյուղում, վոր բացակայում և Տոլստոյի մոտ և վերջինս աշ-
խատում և սվալել նման յերկվությունը, յեթև նույն իսկ հնարավոր
եղ լինեն (տես սրինակ՝ Տոլստոյի «СВОЯ» նովելիս, վորի մեջ հե-
ղինակը դատաւարտում և բռնությունը, «արյան ուղին»):

Բայց ասացինք, վոր թուամանյանը մի վոտքով կանգնած և տոլստո-
յական հողի վրա. նա դատաւարդային կովի կողմնակից չէ և հետեւիւ-
ղական պայքար չահագործման և չահագործողների վեմ չի քարոզել:
Նա Տոլստոյի և Ադայանի պես, դատաւարդերի համեքաշխության կող-
մնակից է, քրիստոնեական մորալի հրամայականով «ախրժը և ծա-
ռային» վորոշ չըջանակի մեջ պահելու միտում ունի, թեև, ի հարկե,
համակրանքը չքավորի կողմն է: «Վոսկու կորուստը» հեքիաթի մեջ, վո-
րը թուսնոց տոլստոյական գունավորում ունի, թուամանյանը գրում է.
«Կարասով վոսկին աղքատ հողագործին պարզե և դարկած (ի հարկե,
«յերկնքից», Ա. Տ.) իրենց ագնվության ու արդար աշխատանքի հա-
մար»: Իսկ ի՞նչ պատիւ և ստանում վատ թաղավորը: Մի սոսկ ան-
եծք. «Բարին ետեղ, իսկ շարը են ագահ թաղավորի մոտ», ասում և
թուամանյանը, հակադրելով ագնիվ հողագործին և վատ թաղավորին:
Քարոյագիտական այդ թեքումը թե Տոլստոյի և թե թուամանյանի մոտ
նույն սոցիալական հիմքը ունի. ինդիվիդուալիստ գյուղացու անհարակու-
թյունը «չարի» դեմ կովելու համար, նրա կանգնած լինելը վակուդո-
տաջ: Նման մտայնություն և ցույց տալիս Ադայանը իր հեքիաթների
մեջ. «դատաւարդերի համեքաշխություն և քարոզում՝ թաղավորի և
նախընտ աղջկա պսակը յերգելով: Միտարանություն և «մի կալ հակա-
ռակ չարին» մաքսիմն և դրվատում՝ «արյունը արյունով չեն լվանում»
բնաբանով, և այլն:

Թուամանյանի վոչ մի գրվածքի մեջ տոլստոյականությունը այն-
քան լաշն ծավալով փայլած չի, ինչպես նրա վերջին յերկի — «Քառ-
յակները» մեջ: Այդ աշխատությունը շատ խոտացած ձևով տալիս է
թուամանյանի սոցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայացքի քվիլնա-և-
ենցիան:

Ինչքան ցավ ևմ տեսել յես,
Նենդ ու դավ ևմ տեսել յես,
Տարել, ներել ու սիրել,—
Վատը՝ լավ ևմ տեսել յես:

Սա արդեն Տոլստոյի «մի կալ հակառակ չարին» սկզբունքի ցայ-
տուն արտահայտությունն է, վոր բնահանրապես սաղական է թուամա-
յանի ստեղծագործությունից համակ ըմբանդակությունը: Ինչպես տե-
սանք, սոցիալական բողոքն ու չառինիվմը նրա մոտ բացառակի մտայ-
նություն և և վոչ տիրական յերկվութ:

Այնիլ պերճախոս և հետեվյալ քառյակը, վորի մեջ նախորդի կվի-
ևտիվմը հասցրած և իր ապոդեքին (բարձրակեանին).

Վոնց և ժպտում իմ հոգին,
Չարին, բարուն — տմենքին.
Լույս և տալիս վոզջ կյանքիս
Ու են ճամփիս անմեկին:

Թուամանյանի իր «Քառյակների» մեջ Դիոգենեսի պես լապտերը
ձեռքը առած վորոնում և «Մարդին» (անպայման գլխատառով գրած),
վոր պիտի ներկայացնի բոլոր տեսակ կատարելությունների մի մար-
մրնացնում, գերծ լինելով բարոյական արատներից: Այսորվա մարդը մի
ժամանակ մարդակեր և յեղել, այսոր նա—պատերազմի վերջարանին
և գրված — դարձել և մարդասպան: Մի ուր նա պիտի դառնա Մարդ (ան-
պայման գլխատառով գրած), բայց դեռ հեռու չի այդ ուր: Իսկ
ի՞նչ պիտի անել այդ սրվա գալուստը արողացնելու համար: Թուամա-
յանը խողաղության քարոզ և կարդում.

Հե՛յ ագահ մարդ, հե՛յ անգոհ մարդ,
միտքը յերկար, կյանքդ կարճ,
Քանի՜ քանիսն անցան քեզ պես,
քեզից առաջ, քո առաջ.
Ի՞նչ են տարել նրանք կյանքից,
թե ի՞նչ տանես դու քեզ հետ,
Խաղաղ անցիր, աւրախ անցիր
յերկու սրվան ես ճամփեղ:

... Ե՛յ անխելք մարդ, յերբ աի թողնես

ապրողն ապրի սրտալի,

Յե՛րբ տի ապրես ու վալիլիս

ևս աշխարհքը չեն ու լի:

Այդ պացիֆիզմը շատ սաղ և գալիս վոչ միայն Տոլստոյին, այլ և

Լեւոնտովին, մի հեղինակի, վորին շատ սիրելիս է յեղել Թումանյանը և վորից Թարգմանություն է արել:

Я думал: жалкий человек...
Чего он хочет?... Небо ясно,
Под небом место много всем,—
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он... Зачем?...

Ինչ գծեր են գրավում Թումանյանին Լեւոնտովի ստեղծագործության մեջ:—Լեւոնտովը գրական ստեղծագործություն, յերբ իր դասակարգի գլխին կախված էր դամոկլյան սուրբ: Այդ հանգամանքը նրա քնարին տալիս է թախծոտ շեշտ, իսկ բուրժուական քաղաքից փախչում քնարերգուին դեպի բնության ծոցը, ուր «անցյալը» մնացել է դեռ անյեղծանելի: Ինչպես տեսնում եք, Տոլստոյական վարդապետը կա նաև Լեւոնտովի պոեզիայում, վորի պատճառը յերկու արիստոկրատների տնտեսական քայքայումն էր և նոր, բուրժուական կարգերի յերևույց փախուստը դեպի «Հայրենի», «Հնամենի» արժեքները: Յեթե Թումանյանի պատկերավորության մեջ գեղարվար-պատկերը քարավանի պատկերն է, Լեւոնտովի մոտ ստեղծագործող պատկերն է յերկուսն էլ բնորոշում են սեղից չորսվող, ճամբարենկույ, սովորական միջակից դուրս յեկող սոցիալական գրողագրայի իրական գրությունը: Բուրժուական քաղաքից բնության ծոցը գնացող բանաստեղծի համար պեղծածը դառնում է տիրապետող նկարագիր նրա գրվածքների մեջ, ինչպես այդ տեսնում ենք նաև Թումանյանի մոտ: Այդ տեղաշարժը և սլաքի դեպի բնություն ուղղումը յերկու բանաստեղծների մոտ արված են անհանգիստ քաղաքական պատկերով:

Յերած կյանքի ամեն ճամփից
Կարոտներով անմեկին
Սգահ, տնվերջ ու անհանգիստ
Թափառում է իմ հոգին:

Քարավանի և ստեղծագործողի պատկերներից բացի, մի այլ դեպքովար պատկեր ևս ունին այդ յերկու բանաստեղծները — անսպասարան ամպերի շուն. դարձյալ մի անհանգիստ միջակ, հոգեբանական մի գրություն, վորի պատկերացումը կոնկրետանում է յերկուքի վրա գրված ամպերի վազքով:

Նույնպես հալածված նրանք ել յերբեք
Չեն կարողանում դանել ապաստան
Յերկնքի գրված ամպերի նման:

Թումանյանն ինքը խոստովանել է իր քնարի մոտ լինելը Լեւոնտովի ստեղծագործությանը, ասելով թե դա ազդեցություն է, այլ նման հոգեմիջակի արգասիք: Լեւոնտովն էլ նման մի կարծիք հայտնել է իր և Բայրենի մոտիկության մասին: Այ. Վեսելովսկին ասել է թե՝ Լեւոնտովը Բայրենիստ կլիներ, յեթե նույն իսկ Բայրենը չլիներ, այսինքն յերկու բանաստեղծների սոցիալական միջակից է թղթում նրանց միջուր: Թումանյանի ստեղծագործության մեջ վորոշ խաղեր կան, վորոնք իրենց վրա Բայրենական կնիք են կրում: Թումանյանը Բայրենից ևս Թարգմանություններ է արել. Թարգմանել է Չայկո Հարոլդի «Հրաժեշտի յերգը», վոր շատ համապատասխանում է նրա ստեղծագործության հիմնական պատկերին — քարավանին, թափառող ամպերին, պանդուխտին:

Մնաս բարով կապույտ հեռվում
Կորչող յերկինք հայրենի,
Բուքն հեծում է, ծովը դուռում,
Ճայլը ճշում վայրենի:

Սրբին ահա՛ շտապում է
Ծովի խորքում հանգչելու...
Բարի գիշեր, իմ հայրենիք,
Մնաս բարյավ նաև դու:

«Չայկո Հարոլդ» պոեմայում (Յերգ Ա.) հերոսը Սպանիայում հանդիպում է մի գեղեցկուհու — Ինեսային: Նրան նվիրված վոտանոսովորը վորոշ չափով նման է Թումանյանի «Պանդուխտ եմ, քույրիկ» բանաստեղծությանը: Թե Բայրենը և թե Թումանյանն տեսնում են, վոր չի ամուրի սերն իրենց սիրտը: Թույլ են ամեն ինչ, վոր դրավել է նրանց ստաջներում: Վարդես թափառական հրեա ավայտում են մահը միայն կա դատի, բայց նա մոտ է գալիս: Թո՛ղ ինձ, հարազատ է թախծը, մի բանա՛ սիրտս, այնտեղ դժոխք է: Ինչպես հայտնի յե, Բայրենյան վոգով են գրված նաև «Կանչ» ու «Տրամության սաղմոսներ» վոտանոսովորները:

Ընդհանուր գրականության պատմությունից հայտնի յե, վոր անգլիացի բանաստեղծին հարել են բոլոր նրանք, ովքեր իրենց միջավայրից դժգոհ են յեղել: Բայրենյան խաղեր Թումանյանի ստեղծագործության սկզբնական շրջանին ավելի հատուկ են, յերբ նա սուր կեղտով ապրում էր կապիտալիզմի վերահասը և հայտնի արժեքների փլուզումը: Նրա վրդովմունքը դուռ Բայրենյան «քաղաքացիական ընդ-

«Գրգման» կերպարանք ե ստացել. առեա «Դոն ժուանի» նախերգանքի (նովեր Սուստին) պաթոսն ե իշխում հետեյալ սողերում. —

Չնչին մարդուկներ, լրբորեն հանգիստ,

Անսիրա, փոքրոգի, զծծի ու կոպիտ.

Մենում են մարում նրանց հալապիքից

Յեւ հոգու ձգտում, և սրտի ժողիտ:

Ել ում առաջին սիրտդ բաց անես,

Ում համար յերգես սրտալի յերգեր,

Վսր չքնն սերես, կյանքդ նվիրես,

Ել ինչպես ապրես, անսեր, անրնկեր:

Բայրենի ազդեցությունը գեղարվեստական խոր հետք թողել և թումանյանի ստեղծագործության մեջ «Պոետն ու Մուսան» լիրիկական պոեմով: Դա յեղակի մի յերկ և մնացել նրա խոյած գրական ժառանգության մեջ և աչքի յե ընկնում իր բուն պաթոսով, իրոնիայով ու ատելությամբ, զծեր, փորոնք հասուկ են անդիպացի բանաստեղծի գրչին: Յեթե լիրիկական պոեմի բաժնում թումանյանի ուսուցիչը Բայրենն է, ապա եպիկական պոեմի ուսուցիչը Պուշկինն է, հենց իր «Թումանյանի խոստովանությամբ»: Հակասական այն վիճակը, փորել մեջ ընկել եր Պուշկինը, սեպհական դասակարգի մոտալուստ դաժալիժը տեսնելով և ձգտում ցույց տալով վերադառնալու «Բնական անասնության» եպոխային», — պահանջում եր եպիկական լայն կտավ, փոր կտրելի յեր գեղարվեստորեն հայտնաբերել պոեմի ժանրով: Թումանյանն ել նման հակասական վիճակ և ապրել և յերբ գտել և եպիկական պոեմի սեռին գեմելով:

Ինչպես տեսնում եք, բոլոր այդ ազդեցությունները—Աղայան, Տոլստոյ, Լերմոնով, Բայրեն և Պուշկին — որգանակալ կապ ունեն թումանյանի ստեղծագործության հետ և պատահական նմանության, զուգադիպության կամ մեքենայական ուսումնասիրության բնույթ չունեն: Դրանք բոլորը ներքին ստեղծագործական կերպարանք ունեցող ազդեցություններ են և հիմք ունեն հեղինակների սոցիալական վիճակը և դրանից բխող գրական նմանությունը:

XII.

«Յեթե կա մեր յերկրում մի գրախոս, այդ Գուգարաց աշխարհն և» ասում ե Ղ. Աղայանը:

«Չար բախտը ինձ Գուգարից ցած ե բերել», գրում ե Հովհաննես Թումանյանը:

Վ. Մերաքյանն ևս իր «Լալվարի փորսը» պոեման բաց ե անում

մի ներքոյով, փոր ուղղված ե «Գուգարքի փարթամ գեղությանը»: Նրա մոտ ևս, ինչպես Աղայանի ու Թումանյանի մոտ, Դեմրեզը լայն ե՝

Ծփում և տխուր, անվերջ փրփրում,

Հազար յերանի տալով անցյալին...

Գուգարքի այդ յերեք յերգչին միացնում ե իրար հետ անցյալի այդ կուլար. — գեղեցիկ աշխարհից նրանք գալիս են յեկել և ընկել մի խորթ, չսիրած միջավայր: Այս խորթ միջավայրը նրանք հաղթահարում են մասամբ ժողովրդական բանահյուսության շահմարանի մեջ խորատուղվելով: Ժողովրդական բանահյուսության հետ միասին նրանց մխիթարում ե նաև ընթերցումը, փորի գոգում նրանք գտնում են հանդիսառդմկազատ քաղաքից դուրս գալով:

Աղայանի և Թումանյանի կրած գրական ազդեցությունների մասին մենք խոսեցինք, այժմ մի յերկու խոսք ասենք Վ. Մերաքյանի կրած գրական ազդեցությունների մասին:

Առաջին սոցիալությունը, փոր ընթերցողը ստանում ե «Լալվարի փորսը» պոեմայից, այն ե թե՛ դա մի ինքնուրույն աշխատություն ե, իր Փարույայով և, մանավանդ, սյուժեյով համեմատաբար որիդինայ յերկ: Բացարձակ կերպով նորություն չեն, ի հարկե, կենցաղական կանվան, աղջիկ փախցնելու իրադարձությունը, նույն իսկ խմբակցական հակամարտության փաստերը, ել չխոսենք ազաթի Մուրիսին, այդ քաղաքում փործին տված գոհերի մասին: Բայց և այնպես պոեմայի ընդհանուր հորինվածքի և մանրամասների մեջ հեղինակը փորձ չափով կարողացել ե դնել թարմ կենսական աստղծ և աննախընթաց գեղարվեստական տարրեր. որինակ՝ մասսայական փորսի տեսարանը, ավագ փորականության հանձման սովորութիւնը, կարոյի սոցիալական դադափարաւորը, սարվորների կենցաղի մի քանի շտրիկները, և այլն:

Ամենամեծ ուսուցիչը, փոր ունեցել ե Վ. Մերաքյանը, այն ժողովուրդն և, փորի մեջ մանկությունից ի վեր ապրել և ե իրրե մանկավարժ դործել տասնյակ տարիներ: Յեւ, իրոք, «Լալվարի փորսը» մեծ մասամբ հաճույք ե պատճառում իր մոտկությամբ ժողովրդական ստեղծագործության անսպառ շահմարանին: Հեղինակը շատ հմուտ կերպով, նույն իսկ փարպետներն ոգտագործել ե իր բանահյուսական պաշարը, մշակել, հզկել և ժողովրդական «Բառ ու բանը», և վերջինիս հարադատ մնալով, կարողացել ե ընթերցողի ուշադրությունը մեխել անցած-դնացած սովորություններին, փորք ու բարբին: Անցյալի այդ կենդանի վերաբաղման շտրիկ, փորի բովանդակությունն ու ընթերցողի վերին առաջնանի գյուղացիական են մեր հեղինակի քով:

«Լալվարի վորսի» մանավանդ լիբիկական մասերում դուք շատ վորոշ կերպով դեռե՛մ եւ մեր ժողովրդական «յերդ ու խողի» շունչն ու վողին, կառուցման ձեւը եւ յերաժշտական տեխնիկան, պատկերավորութիւնը եւ նայիլ մտայնութիւնը: Վ. Միրաքյանը գրում է.

Ձահեկ սրտերում

Բո վառած հուրը

Ձի մարում, աղջիկ,

Ստիորիդ ջուրը:

Մեր ժողովրդական յերգերի մեջ տասնյակ քառյակներ կարելի չէ ցույց տալ, վորոնց մեջ այդ միտքն եւ տարրեր զեղարվեստական վարի-անոններով արտահայտված — ջրով չի կարելի հանգցնել հուրը, այսինքն սերը անմարելի յի: Այդ նույն դաղափարն եւ դրված թումանյանի «Փարվանայի» հիմքում.

Կ'դա, դասրիկ իմ թանկագին,

Հեշտ չի բերվում հուրն աշեջ.

Շատ-շատ անգամ բերող հողին

Ինքն եւ ալրվում նրա մեջ...

Մեր «ժողովրդական վեպի» նյութի եւ զեղարվեստական կառուցման մի բանն զծերի արձագանքն եւ կարելի չէ գտնել «Լալվարի վորսի» մեջ: Վ. Միրաքյանը եւս (թումանյանի նման) տմեկն բան պատմում եւ չափազանցում է, ինչպես մեր «ժողովրդական վեպը». նկարագրում է հասարակ բարաբերութիւններ, բայց նրանց տալիս եւ յեզնդար եւ դրանդիոզ յերանգավորում: «Լալվարի վորսի» պատկերավորութեան մեջ կա անախրոնիզմ, վոր կարելի չէ բացատրել նման ուղե-յությամբ.

Ձին իր հեծվորին այնպես եւ սպում,

Ինչպես վոր նետը իրան աղեղին:

Յերբ Ալվարդը յերկվում է հասարակութեան մեջ, նրա հանդէս դալու տպավորութիւնը հիշեցնում է մեր եպիկական հերոսաճիւղերի յերույթը. նրան տեսնելով՝ բոլորը մնում են ստոած, տեղները քա-բացած, խեղճները կորցրած, կատարյալ «հրաշք»: Համեմատութեան համար՝ հիշեցնենք «Փարվանայի» աղջկա հանդէս գալը, վորի տպա-վորութիւնը այնպես եւ տալիս թումանյանը.

Հառաչում է վողջ աշխարհքը:

Կարիճները քարացած

Յերադների մեջ են ընկնում

Եւ աշխարհից վերացած:

«Լալվարի վորսի» մեջ Սարմանի ծերունի հայրը նույն խողաղա-

րար գերն եւ կատարում, ինչ վոր հայկորը «ժողովրդական վեպում», եւ այլն:

Բացի ժողովրդական լիբիկայի եւ եպոսի շնչից «Լալվարի վորսի» մեջ տիրում է մեր բանավոր գրականութեան նաեւ այլ տարրերը: Ժողովրդական ասացվածքներով, անեծքներով, որհուրթյուններով, առածնե-րով շատ հարուստ է Վ. Միրաքյանի պոեման: Մի յերկու նմուշ. — «Կուշար սովածին մանը կ'ըրդի» — «Աղբի'ր ու մեռի'ր միշտ մեկի բարձին»: — «Ծով էլ վոր դտնում, արցունք չի կաթիլ»: — Յեւ այլն: Սակայն խնդիրն այն է, վոր այդ փոխառութիւններով հանդերձ՝ հե-ղինակը չի կորցնում իր ինքնութեան յութիւնը, այլ իր խոսքին տալիս եւ իմաստ, հմայք եւ կենդանութիւն:

Ընդհակառակ՝ յերբ նա այդ ուղիղ ճանապարհից եւ իր հարազատ վարքից չեղվում է, ընկնում է գրականագիտութեան գիրկը՝ ստեղծում է հոգեբանորեն անընկալն վիճակ, դարի նետող պատափի փիլիսոփայու-թիւնը, անճիշտ պատկերներ եւ նույնիսկ սխալ լեզու:

Այդ պնդումները հաստատող փաստեր բերենք:

Բնութիւնը, կենցաղը, անցքերն ու զեպքերը համեմատաբար շատ կենդանի յեն գծագրված «Լալվարի վորսի» մեջ, իսկ մարդիկ, «հերոս-ները» կամ գաղափարատիրերը նույն վորոշութիւնը եւ մահկանացիին հատուկ զիմաղիծը չունեն: Իր այդ առանձնահատկութեամբ պոեման դառնում է իսկապես եպիկական, նույնիսկ դուցազներգական յերկ: Սովորական կյանքի տեսակետից, սրինակ, անհասկանալի, նույնիսկ տարրերնակ է, յեթե չտեսնե՛ք անհեթեթութիւն եւ հետեւյալ հոգեբա-նական գրութիւնը: Կարոն խրում է առեանգողների ձեռքից նրանց փախցրած Ալվարդին՝ վիքավարելով մի քանիսին.

Յեւ տեսա՛մ այնտեղ աղբյուրի փոսում

Ընկած թուրքերից արյուն եւ հոտում.

Կարոն Ալվարդի դեմ կանգնած արի՛

Յերգում է (?) վորձած աչիւրը յարի ...

Նման բամանիկական միամտութիւն եւ գարի նետող պատափի փի-լիսոփայական ճառը: Ալվարդը գնում է հարեման բինի մի պատով կնոջ մոտ, վոր դարեւ գցելով՝ բացատրում է նրա յերազը.

Յերազն եւ անվերջ մի սիրուն աշխարհ,

Ուր միշտ տալեկով, ինչպես վողիններ,

Կարոտ սրտերը գտնում են իրար.

Ծնչում են անուշ, թափում արցունքներ...

Ո՞վ է բաժանել կյանքը յերկուսի...

Այլ մարմնից ազատ յերազի վուրն

Գուշակել է քո մոռյլ ապագան...

Ռաշադիր բնթերցողը կնկատի, վոր պատալի ուրբ վերիտօվաշու-
թյունը, վորի մի մասը միայն մեջ բերինք, ալելի ստղական է ամբիոնի
վրա կանգնած մի իւզետիստ փիլիսոփայի ճարտասանության, քան մի
խեղճ ու կրակ, ագետ ու անտխապաշտ դեղձկուհու, վորն ապրում է
մտավոր ակնհակեր խաղարի մեջ: Նման պատալներին Հովհ. Թուման-
յանը խոսեցնում է իրենց հասուկ վոճով, յերբեմն թաթովախոս մա-
նուկ դարձնելով նրանց. որինակ. տեսեք թե «Անուշի» մեջ ծերունին
ինչ ձեւով է պատմում աղջիկ փախչելու մասին.

Ես գիշեր, կեսը կըլներ գիշերվա,

Դեռ չեյի կայցրել աչքս տեղի մեջ.

Քունս ել է կորել, ջանս ել են վաղվա ...

Հա՛, հալալ կեսը կըլներ գիշերվա,

Շունը վեր կացավ ես կուան վրա:

Հէք-հէք կանչեցի, ձեն տփոյ չեյով...

Հէ՛ք գիղի, ասի ինքս իմ մեջում,

Ինչ է մնացել առաջվա տղից ...

Են եյի ասում, քնել չեյի գետ...

«Լալվարի վորսի» մեջ պատկերավորություն, յեղփի և աշխարհա-
յացքի հետեւյալ սայթաքումները կան:

Յեզ միշտ վառուցն է ամպերով բուրում,

Ինչպես սրբաղան խոնկը տաճարում:

Գող Կարոյին Ավազ վորսկանն ասում է.

Ոգնություն կ'դա քեզ ամեն մի սուրբից

Յեզ դու կ'լինես անհաղթ դորավար:

Վորսորդը կոմում է արջի դեմ.

Գաղանք տալով վորսորդին աղտակ,

Դեռ պաշտպանվում է նրա սրի տակ:

Ավազ վորսկանը գուժում է աղջկան, թե նրան պիտի գրկե սիրածից
և տա Աթոյին: Այդ բոլոր մեր հեղինակը դարձնում է «ամեալը».

Յեզ մտառը կուրծքը նետի պես շանթից

Այն ամեալիքը, վոր լսեց հորից:

Ինչ պաթանների արդյունք է արյան վրեժը: Դուրս և դալիս, վոր
մերժաովի ստուգիչը «դաժան յեռներն» են.

Մի դառ է ասել լեռներից դաժան—

Արյան վրեժը արյունով ասնել:

Իսցի ժողովրդական բանաստեղծության հետ ունեցած չփոփոխ-
վ. Միրաքյանը ստեղծագործական կապ ունի նաև Գուգարբի մյուս
յերգիչներին— Աղայանի և Թումանյանի հետ: Մի բան ակնհայտ է.
— դա այն է, վոր Գուգարբի այդ յերեք յերգիչներին միջև կա մտայնու-
թյան և գրական ձևվերի մի սերմն ազգակցություն, այնքան ակնհայտ,
վոր անկարելի չէ անտես անել:

Այդ հանդամանքն ապացուցելու համար՝ յերկու խոսք ասենք Ղ.
Աղայանի «Տորք Անդեղ և Հալիանուզ գեղեցիկ» պոեմայի մասին, վոր
«Գուգարբի բերքի» (Թումանյանի արտահայտությունն է) անդրանիկ
բանաստեղծական նմուշն է մեր գրականության մեջ և վորի շունչը
չառ վորոշ կերպով յերկվում է թե Թումանյանի յերկերում (որինակ՝
համեմատեցեք կոխի տեսարանը «Տորք Անդեղի» և «Անուշի» մեջ) և
թե Վ. Միրաքյանի «Լալվարի վորսում»:

Մի-յերկու նմուշ բերենք:

Ավազ վորսկանի նախառիպը մեր գրականության մեջ Ղ. Աղայանի
Տորքն է, վորի բնավորության դժերի մեծամասնությամբ ոժտված է
տոալին հերոսը: Յերկուսն էլ քաջ են, բարի, մեծահոգի, ավազակնե-
րի թշնամի: Յերկուսն էլ տաք սիրտ ունեն, հայրենի ավանդներին հլու
և հոգառակ են միանգամայն: Յերկուսն էլ հովիվներ են և միևնույն
ժամանակ վորսորդներ, բայց վոր հասարակ հովիվ կամ վորսորդ, այլ
«գլուցադնական» արարածներ: Յերկուսն էլ լեռնարնակ են, կապիտ
վորքի ու բարքի ներկայացուցիչ: Յերկուսն էլ նույն մտայնությունն ու-
նեն, հախառում են յերազներին և իրենց կենտական լնթացքը հարձա-
րեցնում են այդ յերազներին թեյադրանքին: Նրանց աղբերակերպն ու
մտածելակերպը գերազանցորեն նահապետական է. յերկուսն էլ հյու-
րասեր են, «այդ ու հացի» յերկրպագու և դրամական կուլտուրայի, այ-
սինքն աղբանքային հասարակության թշնամի միանգամայն: Յերկու-
սին ծնող միջավայրի և կենցաղի մեջ բնությունն է իշխում, ինչպես և
Փիլիկական ուժի կուլտը, և նրանց անտեսությունը կախված է տարվա
յեղանակների քմահաճութից, ուստի և սար բարձրանալը ստիպույա-
կան անհրաժեշտություն է յերկուստեք...

Ղ. Աղայանը գրում է իր «Տորք Անդեղի» այլ և այլ դրուխներում
այն մասին, ինչով վոր սկսվում է «Լալվարի վորսի» նախերգանքը.

— Գուգարաց աշխարհը նոր կյանք է ասել,

Լոք ու Լալվարի ձյունները հալվել...

— Ամառնամուտ է. Լոք սարն իր գաղաթ

Դաշտեցոց համար չինել և դրախտ ...

— Տես արեւին ահա վրկանա ծովից
Իր բոլոր շքով ծագում է մօրից.
Նա իր շափաղը՝ ցնցուղն առաջին՝
Սփռում է Կովկաս հսկայի գեմքին...

Վու՛ միտյն Ազալանի նկարագրի «գործը», այլ և նրա սիրմն է կըլ-
կնում Միրաբյանն իր նախնիների մեջ.

Ծագում է մանուկ արևը զարնան
Կովկաս լեռները ձյունի պատնեշից,
Զարթնում են մեկ-մեկ սարերն անմասն
Զմրան անմրցով քնի մշուշից...

Գուգարքի յերգիչներին— Ազալանի, Թումանյանի և Միրաբյանի
նմանությունները, հարկավ, վու՛ ամեն զեպքում գրական փոխառու-
թյան արդյունք են։ Մեծ դեր է կատարում այստեղ նյութերի նմանու-
թյունը, միևնույն հասարակական մտայնությունը, ժողովրդական
բանաստեղծության հարանման ազդեցությունը և, նույնիսկ, միևնույն
աշխարհագրական և տեղադրական միջավայրը բնության և կենցաղի
զուգահեռություններով։

Նկատված է, վու՛ տաղանդները հանգես են գալիս խմբովին. նրանց
ծնում է հասարակական կարիքը. կախապետական կացությամբ ակնարմ
մեղանում նման յերեմիայի՝ և ծնել— սոցիոլոգիորեն պատմության
գիրկն անցնող մշակույթի ստեղծել է իր յերգիչներին։

Այս բոլորից հետո հարցնենք.— Ի՞նչ մնայուն արժեք ունի Թու-
մանյանի ստեղծագործությունը և ի՞նչ ընդհանուր յեզրակացություն-
ներ կաբելի յե դուրս բերել նրա սոցիալական իդեալի և գրական ար-
տահայտության, ավելի շուտ՝ այդ յերկուսի ներքին կապի և
ստորնություն մասին։ Տեսնենք։

XIII.

Մեր նոր գրականության պատմությունը հարուստ գրական ժա-
ռանգություն է ստացել Հովհ. Թումանյանից։ Ճիշտ է, այդ ժառան-
գությունը վերջ ի վերջո մի հատոր է, մի ոտմար հատոր միտյն,
բայց այնուամենայնիվ դա մի այնպիսի հատոր է, վորի վո՛ւ մի տալն
այդիս անհնարին է ջնջել. մի հատոր է, վոր ինքնին ազդեցություն է ալն
գրական ճշմարտությունը թե՛ սեղմությունը յերկարակեցության նը-
շան է։

Այդ հատորը բազմապիսի բովանդակություն ունի և բազմաթիվ
կողմերից էլ կարելի յե մոտենալ դրա պարունակության գնահատման
գործին։ Բայց այսօր, Թումանյանին վերաբերվող բոլոր խնդիրները
չարքում, գեթ մի պորբեմ է հետաքրքրում, վորի լուծումը թվում է

թե ալմեական կարեւորություն ունի և ինքնին յեզակի արժեք է մեր
հեղինակի ստեղծագործության մեջ։

Այդ խնդիրը կարելի յե ձեվակերպել հետևյալ կերպով.— վո՛ւն է
այն հասարակական մայր ցամաքը, վորի վրա կանգնած է յեղել Հովհ.
Թումանյանը։ Ուրիշ խոսքով՝ վո՛ւն է նրա ստեղծագործության ծան-
րության կենտրոնը, և ի՞նչ հրամայական կարող ենք դուրս բերել մեր
այսօրվա կյանքի համար նրա յերկերի ուսումնառությունից։

Ամեն անգամ Թումանյանի անունը տալիս՝ ի՞նչ ենք կապում այդ
անվան հետ.— այն, վոր նա գյուղի յերգիչ է, գյուղացիական բա-
նաստեղծ, կարճ՝ գյուղագիր։ Բայց այդ բնորոշումը գեռ անբավարար
է, նույնիսկ մշուշապատ, վորովհետև գյուղ և գյուղացի հասկացո-
ղությունները տակ թանձրացյալ բովանդակություն պիտի դնել մի բան
ազդեցություն համար։ Պետք է հարցնել.— ի՞նչ գյուղ է յերգել բանաս-
տեղծը և վո՛ր գյուղացին է նրա սեվեոյալ գաղափարը։

Մեղանում այն կարծիքը կա թե Հովհ. Թումանյանը նահապետա-
կան գյուղ ու գյուղացի յե յերգել և գրվառել։ Դա է՛ ճիշտ է, և ճիշտ
կան գյուղ ու գյուղացի յե յերգել և, բայց ճիշտ չէ թե գաղափարականացրել
չէ։ Ճիշտ է, վոր նա յերգել է, բայց ճիշտ չէ թե գաղափարականացրել
է այդ նահապետական գյուղն ու գյուղացուն դոնե այն չափով, վոր-
է քան այդ արել են մեղնում Արովյանը և ուսաների մոտ Տոլստոյը։ Թու-
մանյանը նայել է նահապետական գյուղին կոպմակի զիտովի հետա-
քնին աչքով և դռել է այդտեղ յերկու տեսակ թշվառություն։ Նախ՝
նահապետական գյուղը բնության սարուկ է իր անտեսակարգի հետա-
մնացություն պատճառով, և յերկրորդ՝ այդ գյուղը «հողի իշխանու-
թյան» հետևանքով վարք ու բարքի վայրատությունների աստղերը է
թե անհատական և թե հասարակական կյանքում։ Այդ յերկու հանգա-
մանքն ազդեցություն համար Թումանյանը բազմաթիվ պատկերներ է
կերտել։ Մի յերկու նմուշ։ Հիշեցե՛ք Մարոյի վողբերգության հառա-
ջաբանը. աչքտեղ տաված է թե գյուղացիք կրոնամոլ են, բայց կրոնը,
այլ և այլ ձևերը նրանց չեն փրկում բնության պատահաններից։ Հիշե-
ցե՛ք լուսնի Սաքոյի խեղադարությունը և այդ խելադարության գրգա-
սալի պատճառները։ Հիշեցե՛ք «Անուշի» մեջ նկարագրված աղաթի և մտավոր
խաղաղի տիրապետությունը։ Նույնիսկ ժողովրդական վեպի մշակման
մեջ Թումանյանը շեշտակի կերպով նշել է նահապետական գյուղա-
ցու քաղաքական և կրոնական ստրկամտությունը, մտաբերեցե՛ք նրա
Չնով Ոհաննիս, և այլն։

Այդ բոլորից յերեկում է, վոր նահապետական գյուղի նկատմամբ
Արովյանի և Թումանյանի մոտեցման մեջ չառ քիչ նմանություն կա.

բենիք: Ի՞նչ քանում է տեսնում թուժանյանն այդ նորությունը, այդ հզորությունը: Կյանքի վերջալույսին հրատարակած «Քառյակներին» մեջ նա ավել է իր հասարակական իդեալը՝ վորոշ շարիքներ: Մի յերկու նը՝ Ժուլ: Արեմոյան Յեփրոպայի կապիտալիստներին անվանում է փոսկու: Ե մեքենայի սարուկներ: Բանաստեղծի իդեալն այն հասարակութունն է, ուր մարդ ազատ ապրում է և թույլ է տալիս, փոքր ուրիշներն էլ ազատ ապրեն: Ազա՛հ մի լինիք, ի՞նչ պիտի տանեք այս աշխարհից: Չե՛ր գայրույթը սերով արտահայտեցեք և վո՛չ թե շարությամբ, և այլն: Ահա՛ մտքերի այն շարքը, փոքր պատերազմի և հեղափոխության տարիներում անց են կացել թուժանյանի գլխով: Բայց այդ դադափարների սաղմերը ցրված են նաև նրա մյուս աշխատություններում:—

Վե՛չ միայն առօրյա կյանքի պատկերացումների մեջ, այլ և ժողովրդական վեպի ու ավանդությունների մշակման ժամանակ նա շեշտում է (որինակ՝ «Հսկան») թե՛ մարդու իդեալը պիտի լինի խաղաղ, անզոր, ապրելի: արևի տակ ամենքը հավասար տեղ ունեն, ուժեղը թույլին չօրհուր ճնշի, և այլն: Այդ նույն խոհերից առաջնորդվելով՝ թուժանյանի Դավիթն արտասանում է իր հոգևոր հակադրությունը՝ հատկապես վերջինիս մեջ նա արդարացի չէ համարում միայն այն պատերազմը, փոքր գրոշակի վրա զբաղված է՝ խաղաղ աշխատանքի պաշտպանութուն: «Թագավորը և շարժին» ավանդության մեջ կա նա բոլորում է այն հասարակարգի դեմ, ուր կան տերեր և սրուկներ: Մի խոսքով՝—

Թուժանյանի հասարակական իդեալն է աշխատասեր միջին դասը: Դասին, փոքր ապրում է ազատ կարգերում, գրագիտ է իր «հունձ ու փունջ» վար ու ցանքով: Նրա ատելությունը դիտարկել կապիտալիզմի դեմ է, բայց միևնույն ժամանակ զուտ նահապետական կարգերին վերադառնալու կողմնակից չէ: Նրա սեփեռյալ դադափարն է՝— վերացնել քաղաքի և գյուղի հակադրությունը, բարձրացնել դյուրամտությունը անխնայ, մշակել ու վաճառել մեր հողերը և այլ կերպ դյուրացուն տեխնիկան, մշակել ու վաճառել մեր հողերը և այլ կերպ դյուրացուն ազատագրել բնության, միապետության և յեկեղեցու հանդեպ ունեցած ստրկական կապից: Գլխից Ուսանողու պես նա կարող էր տեսլ թե՛— «Փորքան գութանն ավելի խոր է փորում, այնքան մեղրամոմն ավելի չէ պակում»: Այսինքն՝ դյուրացին կթողնե կրոնական նախապաշարքները, յեթե նրա անտեսության տեխնիկան զարգանա, յեթե նա թողնե իր անտեսության ինդիվիդուալիզմը, սրանից առաջ յեկող սոցիալական կղզիացումն ու վայրենացումը, փոքրից ոգավում է դյուրացան կապիտալիստը...

Դժգուհ լինելով նահապետական դյուրացի, ժխտելով ապրանքային

դյուրացուն և յերդելով մանր-սեփականատիրական առաջադա «արքայությունն» ու «արքայությունը», թուժանյանն այդ բոլորով կանխորոշել է իր սոցիալական դրական արժեքը, ավելի չուտ՝ իր տեղը մեր դրականության պատմության մեջ:

Ժան Ժորեսը տեսլ է թե՛ պետք է անցյալից վերցնել նրա բոցը և թողնել մոխիրը: Յե՛վ իրոք. յերբ փորեն հեղինակի մասին առում ենք թե՛ նա չկա, բայց նրանից մենք ոգավելիք և սովորելիք ունենք, դա ամենամեծ, ամենազուրկ հարգանքն է, փոքր կարելի չէ ցուցնել նրա հիշատակին: Թուժանյանն այսօր չի կարող, ի հարկե, ամբողջովին մեղ համար դյուրել կամ ավելի շուտ դյուրացուրի սոցիալական իդեալ տալ, փորովհետև նրա ապրած և յերգած կյանքն անհասարակ մեղ համար աղբյուրին լինել չի կարող: Բայց այն հանգամանքը, փոքր Հովհ. Թուժանյանը խոր կապ է զգացել իր յերգած դյուրել անտեսության հետ, ընդհանրապես իր նկարագրած հասարակական ամբողջի կենցաղի հետ: փոքր նա զեպել դյուրել ու դյուրացու աշխատանքը միայն՝ եսթետիկական վերաբերմունք չի ցույց տվել, ինչպես, որինակ, Տուրգենևը, և փոքր էլ սոսկ բարոյագիտական վերաբերմունք, ինչպես, որինակ, Տոլստոյը, փոքր Լեվիտին համար աշխատանքը զեթ ժամանցի միջոց է յեղել, —այդ բոլորը թուժանյանին դարձնում է հեղինակություն առ հասարակ դյուրացուն ճանաչելու տեսակետից: Իսկ դա մեղ համար տե՛տուալ խնդիր է: Այդ դյուրացունությունը ավանդույթն առավել ևս չեղարկում է, յերբ հաշվի յենք ամենում թուժանյանի վերաբերմունքը զեպել դյուրացու մտավոր կուլտուրան, զեպել նրա բանահյուսությունը, փոճն ու յեպուն, փորնցից այնքան հոգևոր կերպով ոգավել զինքն: «Քաղաքի» տեղծած մտավոր զենքով նա մշակել է «գյուղի» խոսքը, և այդ կերպ տեղծել մեր դրականության մեջ աննախընթաց դրոշմեր: Նույնիսկ դրական կոմպոզիցիայի կողմից կարելի չէ փորոշ բան սովորել Հովհ. Թուժանյանից: Հիշեցե՛ք «Թմկաբերդի առումը» պոեմը կոմպոզիցիայի կողմից: Ամբողջապես դրոշմությունների մի շարք դա, առանց յերկարապատում նկարագրությունների, առանց հոգևորական դանդաղկառ վերլուծումների, մի կատարյալ «արկածային քերթվածք»: Նույն իսկ պատկերավորությունների մեջ Հովհ. Թուժանյանը զբոլ է մի աշխույժ գինամիկա, փոքր շատ սաղ և զալիս ամբողջ պոեմի յետ ու զետ ընթացքին. կոիվ, յերախճան, դավադրություն, «կատառտորժ», և այլն: Իրա հետ միասին փոճն մեջ կա մի սլացիկ արագություն, մի սրտազին թափ, մի աշխույժ տեմպ. որինակ՝ խոսքը թույլում է փորականի զեղակի սլու, և այլն:

Հովհ. Թուժանյանի դրական խոսքի այդ գինամիկան արդեն հետև

գարձ հերպով մերկացնում է նրա յերկերի սոցիոլոգիական համարժեքը՝ աշխնքն՝ քաղաքի և գյուղի փոխադարձ միասնաձայն իրար ընդդրկելու, մի ամուր միութեամբ իրար շողկալովելու։ Պատկերները և գործողութիւնները շարժականութեան միջոցով բանաստեղծը կամեցել է իր հայրենի գյուղի հասարակագիտական միասնաձայն ցույց տալ գեղի քաղաքային մշակութիւնը և ղեկավարութեանը, ուրիշ խոսքով՝ վոչ միայն թումանյանի յերկերի հասարակական բովանդակութեանը, այլ և այդ յերկերի գեղարվեստական ձևը անկասկած հերպով շեշտում են, վոր նա մեր գյուղի և քաղաքի միութեան կողմնակիցն է։

Անկասկած, իր յերկերի սոցիալական իդեալի մղումով՝ նա իր կյանքի վերջին տարիներում միջին գյուղացու նկատմամբ տածած սիրուն միացրեց նաև գեղի բանվորութեանը մի ջերմ համակրանք, վոր դժբախտաբար չկարողացավ գեղարվեստորեն մարմնավորել՝ վաղաժամ մահվան պատճառով։

XIV

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1. XIX դարի ութնասական թվականների անդրկովկասյան գյուղի ֆայֆայումը ի՞նչ արձագանք և գտել թումանյանի ստեղծագործութեան մէջ։

2. Նահապետական գյուղը ի՞նչ բացասական գծերով և պատկերացրել բանաստեղծը։

3. Յույց տվե՞ք բուրժուազիայի նկարագիրը թումանյանի յերկերում։

4. Վո՞րն է բանաստեղծի սոցիալական իդեալը։

5. Նահապետականութեանից գեղի բուրժուական կարգերի փոխանցումը ի՞նչ արտահայտութիւն և գտել թումանյանի արձակ յերկերում։

6. Կնոջ վիճակը ի՞նչ պատկերացում է ստացել բանաստեղծի ստեղծագործութեան մէջ։

7. Ինչո՞ւ հաջողվեց թումանյանին եպիկական պոեմի ժանրը։

8. Լիրիզմը ի՞նչ գեր է կատարում բանաստեղծի պոեմներում։

9. Համեմատեցե՞ք Աղայանին, Գամառ-Քաթիկոյանին և թումանյանին իրեն մանկական բանաստեղծների։

10. Ինչո՞ւ յե հաջողվել թումանյանին ժողովրդական վեպի մշակումը։

11. Հովհ. թումանյանի վոնի, տաղաչափութեան և սյուժետիկայի առանձնահատկութիւնները փաստերով ցույց տվե՞ք։

12. Համեմատեցե՞ք թումանյանի Դավթի եփսոյզիցիան Աղայանի Տորքի հետ։

13. Ժողովրդական բանահյուսութեան մշակումը ի՞նչ սկզբունքներով են կատարում «Գուգարքի յերգիչները»։

14. Վորո՞նք են Արզումանի, Կարոյի և Չառիկի առաջացման սոցիալական պատճառները (այս հարցին պատասխանել զբաղւոր)։

15. Ի՞նչ ազդեցութեան և կրել Հովհ. թումանյանը հայ և օտար գրականութեանից։

XV

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

I. Հովհ. թումանյան. «Յերկերի ժողովածու».—(Ա. հրատ. 1903 թ. Բ. հրատ. 1908 թ. Գ. հրատ. 1923 թ. Դ. հրատ. 1926 թ.)։

II. Հովհ. թումանյան. «Քառյակներ»։

III. I. Մանվելյան. «Հ. թումանյանի բանաստեղծութիւնները» (տես «Մուրճ», ամսագիր, 1891 թ. №1, յերես 457-460)։

IV. Ղ. Աղայան. «Անուշից» մի ճաշակ» (տես «Մուրճ», ամսագիր, 1893 թ. №3, յերես 93-100)։

V. ֆ. Վարդապետյան. «Վաթի և թախծի յերգիչը», յերես 37-40։

VI. Գ. Յենգիլարյան. «Մատենախոսութիւն», յերես 270-272։

VII. [անհայտ] «Դիմադեր» (տես «Գարուն», ամսական, հատոր Գ. յերես 311-315)։

VIII. В. Брюсов. «Поэзия Арменни», стр. 77-79։

IX. Ա. Մարտունի «Թումանյանի ստեղծագործութեան սոցիալական արժեքը», (տես «Նորք», հանդես, 1923 թ. №3, յերես 220-221)։

X. [անհայտ] «Հայ գյուղը թումանյանի յերկերում», յերես 34-42։

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

II կուրս № 4 առաջադրության մեջ («Արեվիկանայ լիբերալիզմի նոր տրյանկ») սպրեկ էն հետեվյալ սխալները.

Յերես	սող	սպված է	պետք է լինի
5	28	հայկենականը	հայկենականը
10	8	լեզանք	լեզաք
12	8	զարգացումը	զարգացումը
14	14	կոնյի	կոնտի
16	31	լեվրոպացի	Յեվրոպացի նա
16	34	ժողովուրդը	ժողովուրդը
24	22	տալիս նրանք	տալիս նրանք
27	32	հեղեղում	հեղեղում
		նույնիսկ հեղափո- խական	նույնիսկ փոփոխական
29	11	մարմնական	մարմնավոր

II կուրս № 5 առաջադրության մեջ («Արեվիկանայ լիբերալիզմը լեվ առաջադրության արվեստ») սպրեկ էն հետեվյալ սխալները.

Յերես	սող	սպված է	պետք է լինի
4	29	բեալիզմը	բեալիզմը
4	33	զեկեց, հնաշուք փոր նրանք մերկացնում կլին աղջ նույն բուր- ժուա	ժողովրդի թերու- թյունները մի բնու- թյուն արհեստի կա բե- թուա
8	36	բուրժուական	լիբերալ
14	11	ձեռնարկումներին	ձեռնարկումներին
14	30	նրա	նա
24	12	ալիստը	ալիստը
10	3	խամիր	խամիր
33	5	«Արեվիկա» մեջ.	(«Արեվիկա» մեջ).
34	9	թշնամու	թշնամու
36	1	մոտեցումը, չեթե	մոտեցումը, չեթե
36	2	կծկլիլ	կծկլիլ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0371786

